

**Om het *wel* te vinden
en het *zijn* te zien**

Alouis Otten

Foto voorpagina (Kreta 2006)

Het middaguur, de zon staat hoog aan de hemel, het is heet. Een terras dat voor de eeuwigheid lijkt te bestaan. Platanen zorgen voor schaduw. Hij zit daar getogen in het dikke zwart pak alsof er geen verschil in seizoenen bestaat. Een bijna onbewogen knikje vatten we op als een welkom. Zijn tekening in het gezicht, zijn baard volgroeid en grijs, zijn blik open en aanschouwend. We kijken om ons heen, zien de droogte, maar ook de schoonheid van de natuur, olijfbomen, de ingang van een rotskloof en we genieten van het moment. De bediening laat op zich wachten, er is tijd, eeuwige tijd. Hij staat op, pakt zijn wandelstok en zoekt zijn gang naar huis om misschien als de zon ondergaat terug te keren op zijn vertrouwde plek. Ik zie zijn doorleefde gezicht, een mengeling van wijsheid en tevredenheid. Ik volg hem, zie hem verderop lopen en haal hem dichterbij, een gang die het leven gaat, ieders spoor, van begin tot eind, nabij en veraf, naar altijd weer een thuis.....

*(de foto hangt op mijn kantoor – het is een verbeelding van hoe geluk in een leven kan zijn – om het **wel** te vinden is en het **zijn** te blijven zien - om thuis te kunnen komen en een thuis te zijn)*

Om het *wel* te vinden en het *zijn* te zien

Hengelo, 1 juni 2011
Alouis Otten (2115425)
Fontys Hogeschool
Theologie Levensbeschouwing

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
2. Voorvragen – vraagstelling – probleemstelling	6
3. De verbeelding van geloof	8
4. Geloof in de context van het leven	14
4.1. Gegrondvest	14
4.2. Geworteld	15
4.3. Ontworteld	17
5. Geloof in het leven	19
5.1. 'Van waar komt hij?'	20
5.2. 'Van wie hij is en of hij gelukkig is?'	22
5.3. 'Naar waar hij gaat.....'	24
6. Geloof – thuis komen bij je zelf	27
6.1. Grond zoeken	27
6.2. Aarden	30
6.3. Vestigen	32
7. Bouwstenen en een handreiking	37
7.1. Geloof in het leven – een kunst van leven (de bouwstenen)	38
7.2. Geloof in het leven – een kunst van leven (een handreiking)	40
8. Slotbeschouwing	43
Bronvermelding	44
Bijlagen:	
Bijlage 1 : Toelichting thematisch onderzoek	46
Bijlage 2 : 'Geloven in een thuis in de samenleving'	48
Bijlage 3 : Invloeden op het ontwikkelingsverloop	50
Bijlage 4 : Vijf generaties in de Nederlandse samenleving	51
Bijlage 5 : Geloofsontwikkeling	52
Bijlage 6 : Componenten van geestelijke gezondheid	54
Bijlage 7 : Dimensies van psychologisch welbevinden	55
Bijlage 8 : Dimensie van sociaal welbevinden	56
Bijlage 9 : Geluk en gezondheidsmanagement	57
Bijlage 10 : Persoonlijke zingeving	58
Bijlage 11 : Hoe ziet Nederland er uit?	60
Bijlage 12 : Levensvragen in de hulpvraag	62
Bijlage 13 : De acht stadia in de menselijke levensloop	63

1. Inleiding

Het is midden jaren zeventig. Ter afsluiting van de opleiding Sociale Academie schrijf ik een opdracht over het *zijn van de mens* in zijn bevangenheid van een arbeidsethos en een zoeken naar zichzelf in een vrij beleven van geluk. Geluk, een gevoel van geslaagd zijn in een leven, dat gaat lukken, een welbevinden - een gelukkig zijn. Voor vele werkzoekenden ('werklozen') in die tijd met een heersende arbeidsmoraal een bijna onbegonnen weg van niet gekend of gewaardeerd worden. De titel '*Je bent wat je doet, maar je wordt wat je bent*' geeft kernachtig weer het gevoel van status ontleend aan *wat een mens doet* en niet die identiteit geeft in wat hij in wezen is. Ik zette het arbeidsethos af tegen het in opkomst zijnde vrijetijdsethos, een gevoel van bevrijde tijd, een loskomen van *arbeid adelt* en *in het zweet des aanschijns zult gij uw brood verdienen*. Het creëren van een ander perspectief van *nuttigheid en activiteit*.

Het willen werken aan het geluk van mensen – aan het welzijn – werd voor mij een soort van leidend beginsel. Eerst vanuit een 'je bent jong en je wilt wat', met een overtuiging dat de wereld maakbaar zou zijn in een markt van welzijn en geluk. Het creëren van voldoende voorwaarden om dat *geluk* te kunnen verwezenlijken. De geschiedenis leerde echter snel dat een vrijetijdsethos mensen niet een wezenlijke bevrijding brengt. Eerder leidde het tot een nieuwe bevangenheid van consumptisme en een statusverlening op *wat een mens heeft*. En wetenschappelijk is inmiddels aangetoond, dat bezit slechts tot een tijdelijke gelukservaring leidt.

Er is dus kennelijk meer nodig om het *zielsgeluk* te vinden, om te komen tot de bron van het bestaan, om de eigen *wel* te vinden en het *zijn* te kunnen zien. Dit essay is daarvoor een verkenning. Het geeft niet de pasklare antwoorden, het biedt slechts handreikingen en bespiegelingen en wellicht een model om in die spiegel te kijken en te komen tot *een kunst van leven, waaraan geloof te hechten is*.

Deze opdracht, die ik heb geschreven in het kader van de afronding van een theologieopleiding bevestigde mij in een geaardheid van een christelijke traditie, die een vrije vestiging zoekt in een menselijke ontvankelijkheid en geborgenheid van goddelijke liefde.

Geïnspireerd ben ik door de ontmoetingen met mensen. De afgelopen studiejaren ging ik in gesprek met mensen over de verbeelding van geloof. Ik zag bewogenheid in mensen vanuit geloof en vertrouwen. Op verschillende plaatsen tijdens stages en belangeloze gesprekken kwam ik tot mijn verkenningen. Ik dank hen daarvoor.

Dank ben ik ook verschuldigd aan Chris 't Mannetje voor de begeleiding en reflectie tijdens het schrijven. Hij zette voor mij de puntjes op de 'i' en voegde positieve waarden toe.

Carintreggeland gaf mij ruimte en middelen om naast mijn functie van beleidsadviseur deze opleiding te volgen. De missie om *waarde toe te voegen aan de kwaliteit van leven* krijgt voor mij steeds meer betekenis in het uitdragen van mensgerichte zorg met een ethische verantwoordelijkheid daarin het goede te blijven doen.

Geloven begint en eindigt altijd weer in een 'thuiskomen bij jezelf'. Dat kan niet zonder een ander bij wie je thuis bent. Veel was ik thuis, maar gaf ik 'niet thuis', omdat ik verzonken was in boeken en mijn aandacht afdaalde in woorden en teksten. Ik dank Irma, mijn vrouw, voor het geduld en de ruimte die ik kreeg om veel tijd aan de studie te kunnen geven. Onze kinderen, Liset en Carlijn en zij die dat zoeken, wens ik een toekomst, waarin zij geloof zien en het *wel* blijven vinden.

2.Voorvragen – vraagstelling - probleemstelling

De eerste verkenning voor een keuze van een thema voor mijn eindopdracht leidde tot het willen beantwoorden van *wat ik geloof*. Volgens mij nog steeds het meest essentiële thema waarop de theologie (een theoloog) antwoord zou moeten kunnen geven, als die vraag gesteld wordt. Het staan in de wereld en/ of het al dan niet geworteld zijn in vaste grond is daarop gebaseerd. Het bepaalt hoe een mens zich tot zichzelf verhoudt, tot anderen, tot de (een) Ander en hoe er hoop en verwachting kan zijn, een weten vanwaar je komt en waar de weg toe leidt.

Ik weet, dat als ik deze vraag zou gaan beantwoorden het wel eens een boekwerk zou kunnen worden. Maar de gedachte laat me niet helemaal los en ik houd de opmerkingen van een eindopdracht, die voor ieder toegankelijk moet zijn en een algemeen belang dienend, voor ogen.

De levensbeschouwelijke inhoud van mensen in deze (post-)moderne samenleving wordt steeds minder gevoed vanuit de grote mythische verhalen. Rijke geloofstradities zijn meer vervangen door persoonlijke betekenisgeving en vluchtige twitterachtige communicatie. Spiritualiteit vindt zijn weg naar het shoppende individu in bezinningscentra en in een verzonken zijn in de veelheid aan literatuur en (sociale) media.

De betekenis en draagkracht van religies lijken in de westerse samenleving steeds marginaler te worden. Dit in tegenstelling tot de mediale aandacht voor conflicten en schandalen voortkomend uit religieuze tradities. Vaststaande symbolen en rituelen worden vervangen door eigentijdse uitingen. Er is een hype-gedrag en veel commercialisering, waardoor het gevoel – de emotie van mensen wordt geraakt.

Soms is er een ervaren, dat het verbindende in de samenleving zoek is. Er is veel reactief gedrag - het niet eens zijn met - het eerder uitsluiten dan insluiten. Dit leidt tot vragen: welke referenties mensen hebben om het leven inhoud te geven? Vanuit welke kaders wordt het leven vorm en inhoud gegeven? Is er nog een verbondenheid met - een - traditie en waardoor en hoe wordt het perspectief in het leven gevoed? Vragen die verband houden met de wijze waarop mensen *geloofwaardig* in het leven staan.

Het lijkt er op dat er een leegte is ontstaan. Dit leidt tot een zoeken naar iets dat niet meer is, verloren is gegaan en in de snelheid van samenleven ook niet terug zal komen. Tijden zullen niet herleven, de dynamiek in deze postmoderne samenleving, geeft geen tijd voor die bezinning of is het nostalgie? Ik zoek misschien wel naar het opvullen van die *leegte* die verloren is gegaan / gaat als gevolg van het verdwijnen van die grote verhalen, de rijke tradities, symbolen en rituelen. Of is het dat we juist tot een bepaalde *leegte* moeten komen om het leven weer te kunnen begrijpen? En wat is dan de betekenis van dat *leven en geloof*? In welke *verbeelding* komt dat geloof tot uiting?

‘Mensen die geloven staan positiever in het leven en zijn maatschappelijk actiever’, zo wijst het onderzoek ‘God in Nederland’ ⁽¹⁾ uit. In hoeverre draagt geloof er toe bij dat mensen eerder komen tot zelfrealisatie en identiteitsontwikkeling of anders gezegd hoe worden mensen wie zij zijn? Het beleven van zin en zin geven aan het bestaan is meer dan het hebben en het verkrijgen van het kortstondige genot van het materiële en de emotionele beleving van het moment. Tevredenheid is meer dan dat, het is vrede hebben met jezelf in een omgeving met de ander. Het is het kunnen ontwikkelen van een verhaal van het leven – een eigen levensverhaal – waarop je goed kunt terugkijken, dat waarde heeft gehad, dat uiteindelijk tot een terugkijken leidt van het is goed geweest – mijn leven heeft ertoe bijgedragen. Het vraagt een *kunst van leven, waar aan je geloof kunt hechten*.

In dit essay voer ik verkenningen uit naar die facetten van het leven, waarbij de stelling is:

Geloof in het leven = thuiskomen bij je zelf

Ik zal daarbij ingaan op een aantal thema's:

1. *De verbeelding van geloof*
Mijn vertrekpunt is een perspectief van *verbeelding van geloof* :
een zoektocht naar begripsvorming en betekenisgeving.
2. *Geloof in de context van het leven*
Hoe was geloof *gegrondvest* en hoe is het *geworteld* en *ontworteld* in een
dynamische samenleving van moderniteit en een tanend *wetend* en *kennend* geloof
3. *Geloof in het leven*
Van waar komt hij en *van wie is hij* en *of hij gelukkig is* en *naar waar gaat hij* – een
ontwikkeling die het individu gaat op zoek naar een gelukkig zijn – een welbevinden.
4. *Geloof in het leven = thuiskomen bij je zelf*
Om in het leven te geloven *zoekt hij zijn grond, een geaardheid* om uiteindelijk tot
een eigen *vestigen* te komen.

Daarna zal ik een relatie leggen met het beroep, waarvoor de opleiding Theologie en Levensbeschouwing bedoeld is op te leiden: de functie van geestelijk verzorger of het ambt van pastoraal werker. Juist in deze functies is het van belang de taal van geloof te spreken en het leven te verstaan. Dat is iets anders dan het verkondigen van een (eigen) geloof. Het vraagt een doorgronden van het wezen van de ander, het mét die ander te zijn. Het gaat om de vraag het leven van de ander wezenlijk te laten zijn en het leven te verstaan. Ik bied bouwstenen en een handreiking aan om daarover in gesprek te komen.

In een slotbeschouwing verwijs ik naar een toekomstperspectief.

Ik zal mijn roots niet vergeten, maar misschien soms wel eens terzijde zetten. Ik voel mij *vrijzinnig katholiek*. Enerzijds omdat ik mij geworteld weet in een katholieke (algemeen christelijke) traditie en anderzijds wil ik mij vrij van een institutionele gedachtewereld uiten vanuit respect, onafhankelijkheid en een individuele verantwoording.

3. De verbeelding van geloof

In mijn eerste studiejaar verrichtte ik een onderzoek naar de *verbeelding van geloof* (bijlage 1). Aan specifieke referentiegroepen legde ik, zowel mondeling als schriftelijk vragen voor. De vragen waren gericht op *Geloof*: Geloof je? - Waar geloof je in? - Hoe belangrijk is geloof voor jou? - Bid je wel eens en hoe? Daarnaast had ik vragen over God, Schepping, Jezus, Zonde en vergeving en Hemel, waar ik hier nu niet verder op inga.

De vragen werden beantwoord door leerlingen van een basisschool, leerlingen van een VMBO-school, leerkrachten in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs, vrijwilligers uit het maatschappelijke activeringswerk, theologiestudenten en geestelijk verzorgers / pastores. Ik geef toe een select gezelschap. Het betrof een onderzoek om te komen tot een verkenning van een verbeelding van geloof, niet met de intentie om tot een wetenschappelijk onderzoek te komen, meer om een palet van beelden weer te geven. Verrassend waren de reacties: *leuk om er mee bezig te zijn* – *niet altijd even gemakkelijk* – *ik ben er best een tijd mee bezig geweest* – *het zette mij aan tot nadenken*.

Ik bracht de gegevens samen in wat ik noemde: 'Een boekje vol geloof' (2) – een compilatie van gedachten.

Geloof je en waar geloof je dan in? Vragen naar betekenis of een mening. *Hoe belangrijk is geloof voor jou?* Opvattingen, verbeelding, inbeelding of werkelijkheid. Geloof voor velen een religie, een houvast – een vast vertrouwen op een God, symbolen en rituelen, een ergens bij horen.

Ik stelde vragen naar geloof aan kinderen, jongeren en volwassenen. Een selecte groep van mensen geen één gelijk, geworteld in de zekerheid van een *geloof dat isof een zoeken naar een bron die stromen gaat*, samengevat in een *boekje van geloof* zo maar om te geloven.....

Kinderen en geloof

Kinderen geloven, geloven in wat voor hen tastbaar en zichtbaar is. Geloof in mensen die nabij zijn of een huisdier als vriend. Geloven is vertrouwen, bescherming, een thuis, waar het goed is en als dat zo is, is er reden genoeg om te kunnen geloven. Kinderen houden zich vast aan ouders, broers, zussen, maar ook opa's, oma's en school spelen een belangrijke rol in de nog kleine wereld van kinderen. Het is een omgeving die te overzien is, waar vertrouwde stappen in het nog prille levenspad gezet worden.

Het thema geloven prikkelt nog niet in alles de fantasie – het denken over geloof wordt bepaald door wat erover verteld is, maar vooral ook hoe je het zelf kunt ervaren:

'Ik geloof in mijn ouders, mijn opa en oma en God' – *'Spreken over God doe je soms bij oma, maar ook op school'* – daar wordt (nog) gebeden, verteld en uitgelegd, wat het allemaal betekent: *'geloven en zo!'*.

Geloven krijgt betekenis als het je gaat raken en onder woorden gebracht wordt met *'lief en eerlijk zijn'*, *'altijd bij iemand kunnen komen'* of *'als je bijvoorbeeld verdriet hebt'*. Ouders, familie en vriendjes zijn daarvoor het eerst aangewezen en soms is daarvoor een *'huisdier een goede vriend, die je in stilte iets kunt vertellen: je wordt er weer rustig van'* – *'als ik soms moet huilen'*.

Geloof is *'niet heel bijzonder en ook niet stom'* – sommigen zeggen dat het *'heel belangrijk is'* en anderen dat het *'heel normaal'* is.

Kinderen bidden wel eens – *‘in mijn hoofd’* meldt de één en de ander *‘wij bidden als een medewerker van het bedrijf bij ons is, want hij heeft een ander geloof’*. *‘In de klas’* wordt veel gebeden *‘met de juf en klasgenoten’* – *‘met de handen aan elkaar en de ogen dicht’* – *‘Ik bid het Onze Vader’* of het *‘Wees gegroet-je’*. *‘Ik bid wel eens, maar ik kan het niet uitleggen’* zo wordt gezegd en sommigen bidden *‘in stilte’* – *‘in bed en ik vouw dan mijn handen en doe de ogen dicht’*.

Geloven en bidden horen bij elkaar, maar het is nog moeilijk uit te leggen wat er gebeurt, het wordt stil om je heen en je zegt misschien woorden die je nog niet echt begrijpt, de ogen sluiten zich om je heen en de werkelijkheid wordt *anders*. Maar geloven hoort er gewoon bij – *‘het is niet vreemd’* – en *‘je doet het dan ook gewoon’* en toch.....wat stellen kinderen zich voor in die stille momenten van bidden – *‘iets vertellen aan je huisdier’* – *‘in vertrouwen het gesprek met oma’* aangaan – het *‘Onze Vader’* of een *‘Wees gegroet’*.

Wat zijn de fantasieën – de beelden van geloof? Geloof is voor kinderen een communiceren – een vertellen van de eigen beleving en dagelijkse ervaring en dan vooral bij iemand waarmee je dat kunt delen, ergens neer kunt leggen, een vertrouwde of misschien wel een geheime plek.

Geloof is geen kennis-hebben-van, het is iets dat je dagelijks overkomt en waarbij de fantasie van het kind de vrije loop gaat in het ontdekken van de werkelijkheid in een steeds ruimer wordend perspectief, dat door moderne communicatiemiddelen van veel ongelofelijke prikkels wordt voorzien.

Jongeren en geloof

Ik sprak met jongeren over geloof - in een schoolse omgeving – een palet van de hedendaagse kleurrijke samenleving. Praten over geloof en de betekenis daarvan is geen alledaags onderwerp. Onwennig met een gevoel van waar gaan we het met elkaar over hebben, in rustige ruimte met een klein groepje jongeren. Soms vallen er stiltes (momenten van ongemak of juist nadenken).

Geloof en godsdienst is voor de meesten hetzelfde begrip. Christen jongeren hebben moeite om iets over het geloof te zeggen – er komen antwoorden als: *‘ik weet het niet’* – *‘ik kan me daar niet veel bij voorstellen’* – *‘ik geloof niet’* – *‘geloof is iets dat je niet ziet’*.

Geloof krijgt betekenis als het gaat om vertrouwen hebben of vertrouwen krijgen – *‘als je ergens in gelooft kun je ook iets bereiken’* – je moet dan *‘geloven in je zelf en ook het doel dat je jezelf gesteld hebt’* – soms *‘doe je dat dan alleen bijvoorbeeld in de sport’* of *‘samen in een team’* en dat geeft dan ook best een *‘speciaal gevoel’* – *‘het is dan heel apart, dat er bepaalde dingen gebeuren die je vooraf had gedacht of gedroomd hebt’* – *‘als je ergens in gelooft dan komt het ook vanzelf wel goed’*.

Jongeren respecteren meestal elkaars godsdienstige tradities. Soms wordt er wat vreemd tegen aan gekeken en slechts een enkele keer is er een reactie *‘dat vind ik stom’* (*‘anders’*) en wordt het niet begrepen, maar *‘ze vinden het wel goed’* als anderen anders kunnen of willen zijn : *‘dat mogen ze toch zelf weten’*.

Er openbaren zich allerlei mengvormen in geloven en niet geloven. Opvattingen lopen nogal kris – kras door elkaar, zoals bij voorbeeld het geloven in God en een leven na de dood.

Islamitische jongeren praten vanuit een overtuigde kennis van het geloof – ze geven de indruk veel van het geloof (Koran – Mohammed) te weten en formuleren dit goed en direct in termen van wat er *wel en niet mag* en voor wie *iets wel of niet goed is*. Centraal daarin staat het geloof in *‘vrede’*, want daar draait het toch wel om. Het geloof in Mohammed en Allah en ouders spelen een belangrijke rol.

Een Hindoestaans meisje verwoordt timide en integer haar traditie en rituelen en hoe ‘*belangrijk de momenten van gebed*’ voor haar zijn als een spiritueel ‘*moment om de dag te overdenken en stil te staan bij de dingen die goed zijn*’.

Jongeren zonder godsdienstige traditie (geen geloof / religie) voelen zich eerst ongemakkelijk, omdat het niet gebruikelijk is over geloof te praten (‘*daar hebben wij het niet over*’). Het antwoorden op vragen over geloof is dan ook moeilijk, maar toch raken zij in het gesprek meer betrokken en spreken verwachtingen uit in een bestaan van een God (‘*er zal wel iets zijn*’) of een leven na de dood.

Het begrip Geloof

Geloof is ‘iets voor waar houden’ of ‘vertrouwen in de *waarheid* van iets’. In menselijke relaties: ‘er op vertrouwen dat iemand de *waarheid* spreekt’ of ‘erop vertrouwen, voor waar houden, dat iemand zijn afspraken nakomt’. (3)

Geloof in samenhang tot religie: ‘het vertrouwen in God of een goddelijke openbaring’ – ‘een vast en innig vertrouwen op Gods woord, zoals dit gepredikt wordt in de godsdienst die men belijdt of vanuit een bepaalde kerkleer wordt verkondigd’. (3)

Het Griekse *pistis* betekent ‘vertrouwen’ - toegewijd zijn - trouw zijn aan het goddelijke gebod. Het Latijnse woord *credo* komt van de woorden *cor dare*: ‘zijn hart geven’. En het Engelse woord *believe* betekende oorspronkelijk ‘liefhebben, waarderen, koesteren’. (4)

In sociologische zin wordt geloof – ‘een verwachtingssysteem genoemd’ – ‘een complex van opvattingen dat de toekomstverwachtingen van een groot aantal personen vorm en inhoud geeft’ (5) met daaraan toegevoegd dat de ‘meeste verwachtingssystemen speculatief zijn, een geloof’.

Geloof is een ‘overtuiging dat er iets meer is dan de zichtbare, voorhanden en manipuleerbare werkelijkheid, dat er een werkelijkheid is die boven ons uitgaat of buiten ons bestaat, een transcendente of buiten-wereldlijkheid, een wereld die onze zichtbare wereld overstijgt. Als er sprake is van een geloof dat geen enkele verwijzing heeft naar iets buiten zichzelf, dan is er sprake van een immanent of binnen wereldlijk geloof.’ (1)

*‘Geloof is het herkennen en beleven van een Hogere Macht, die wij God noemen.
Geloof is belangrijk – het voegt een extra dimensie toe aan mijn leven.’ (vrijwilliger activeringswerk)*

Het gebruik van het woord geloof schept nogal eens verwarring in de betekenis van godsdienst / religie. Het krijgt in het spraakgebruik dan soms een negatieve of positieve connotatie. Het iets voor waar aannemen of vertrouwen op iets dat men niet met zekerheid kan weten en dit kan op zijn minst leiden tot verdeelde opvattingen over wat is waar of niet-waar.

Geloof – in zijn betekenis

Geloof is het tegenovergestelde van weten – van het kennen – het bewijsbare – het aantoonbare – het zichtbare – het weten: het tegenovergestelde van de overtuiging dat iets is en waarvan je niet kunt laten zien dat het bestaat.

‘*Geloof is verbeeldingskracht*’ zegt Paul Ricoeur (6). Geloof laat de verbeelding van mensen zien, het denkbeeldige en verwachtingsvolle, het waarachtige dat werkelijk zou moeten zijn, beeldend in de

verbeelding, maar tegelijkertijd, zo onwaarschijnlijk, dat er eigenlijk geen beelden van te maken zijn en volgens sommige overtuigingen niet gemaakt mogen worden.

‘Onder geloof versta ik dat ik ervaar dat er ‘iets’ groters moet bestaan dan ik zelf, iets dat mij overstijgt, iets dat mij draagt, voortstuwt, de krachtbron van het leven.

Geloof is voor mij persoonlijk heel belangrijk, ik ben ook als kind altijd al geboeid geweest door de grote levensvragen: waar kom ik vandaan, wie ben ik, waar ga ik naar toe, wat is de zin van mijn bestaan.

Het geloof is onlosmakelijk verbonden met mijn leven, mijn zijn, denken, doen en handelen.’ (pastor)

Geloof is een bepaalde manier van kijken, het willen zien of herkennen van iets, dat er niet is, maar zou moeten of kunnen bestaan. Is geloof daarmee een inbeelding, een illusie, een idee, een gedachte, mogelijk een ideaalbeeld, een toekomstdroom, die ver weg lijkt en die je graag dichterbij zou willen brengen? Een overtuiging van hoe iets zou moeten zijn, een andere werkelijkheid, een andere waarachtigheid, een nieuwe werkelijkheid?

‘Geloof kun je omschrijven als je bent gekend, je hebt een naam. Je wordt geroepen, je hebt een bestemming. En je bent niet alleen. Identiteit, uitzicht en geborgenheid. Je leeft uiteindelijk niet op eigen kracht, of je bent niet op zelfredzaamheid aangewezen, maar er is een sterke hand die je draagt. Ik geloof in God de Vader Die Zijn Zoon Jezus Christus naar de aarde heeft gezonden om ons te redden.

Geloven is een grondvorm van bestaan. Elk mens heeft een koffertje met ‘geestelijke bagage’. Sommigen dragen dat bewust met zich mee en maken dat van tijd tot tijd open, anderen zijn haast vergeten dat ze zoiets op zolder hebben staan. Geestelijke verzorging is zoiets als: samen dat koffertje openen en zoeken of er iets van betekenis in zit.’ (geestelijk verzorger)

Geloof is de ‘waarheid van het doen en laten van mensen, *ik en de ander*, de waarheid van het onderlinge vertrouwen en liefhebben’(6).

Ik geloof jou– ik vertrouw jou – geloof in relatie van mensen, verbondenheid, een grondslag van liefde, trouw, niet met het verstand te beredeneren – onverklaarbaar, bijna onoverkomelijk, maar toch aanwezig – de ontmoeting – de klik in persoonlijke relaties – een bron om verder met elkaar te gaan, het zoeken van een weg, een onderweg zijn. Een mens dat zich voegt in het spoor van de ander om daarmee aan te geven gekend te zijn door de ander, een naam te hebben, geroepen te zijn en in relatie tot elkaar een bestemming te hebben en daarin niet alleen te gaan, een in beweging zijn. Het gericht zijn op de ander leidt tot uitzicht en geborgenheid en leidt mensen op een pad, zijn mensen elkaars reisgenoot.

Geloof geeft *zin aan het bestaan* en beschouwt het leven om te komen tot bestemming die het *ik* wil gaan, samen met de ander, anderen, de Ander. Geloof geeft de richting aan en voegt daarmee een nieuwe dimensie toe aan het leven in het zingevende, niet alleen gericht op het nu, maar naar een toekomst, een *wordend* bestaan, de ontwikkeling van *identiteit*, het scheppen van het *zijn* van de mens.

‘Voor mij betekent geloof vooral vertrouwen in het goede, in dat het goed komt, in ontwikkeling, in groei. Dat houdt dus in perspectief en toekomst voor ieder kind, voor iedere volwassene in zijn eigenheid. Er mogen zijn, zoals je in wezen bedoeld bent en kunnen groeien tot heel mens. Een basisvertrouwen in het leven. Het leven ‘lief’ hebben en daarin ‘verbondenheid’ voelen. ‘Verbondenheid’ en ‘Gemeenschap’ zijn in mijn leven woorden, die voor mij bij ‘geloof’ horen. Omdat iets, iemand alleen maar kan groeien tot ‘heel’ mens als de voorwaarden goed zijn. En het helpen scheppen van die voorwaarden (vanuit een gemeenschapsgevoel) is o.a. een taak van het onderwijs.’ (leerkracht basisonderwijs)

Geloof is onomkeerbaar en laat de zekerheden varen. Het daagt mensen uit te streven naar *groei, ontwikkeling en vervolmaking*. Het schetst een horizon, een wijkend perspectief, niet tastbaar, maar wel met een doel voor ogen. Het ontbreken van geloof maakt leeg, leidt tot stilstand en komt tot niets, het onvolmaakt blijven, doelloos.

In de verwachting van iets dat komen gaat, is geloof een kunst om af te *wachten*. Het is er nog niet, er is vertrouwen dat het komt, dat er hoop is. Geloof is gericht op de *toekomst*, vooruit kijken, niet stil blijven staan, een beeld – een doel – voor ogen hebben, verwachtingsvol, als met een droom, idealen, een ideaalbeeld, gericht op een kans van slagen, dat het gaat lukken, dat er geluk te ervaren is, een heelheid en heilsverwachting.

Leidraad is het *vertrouwen* dat het goed komt door uit te gaan van het goede in een overgave aan de ander en een zich laten leiden samen met de ander. Geloof geeft een positieve drive aan het leven: *Ik geloof er in – Het zal wel goed komen*.

Hierin wordt inspiratie gevonden, een voortstuwende en dragende kracht, energie als krachtbron voor het leven. Een beloftevolle ontmoeting, meer dan je gewoon bent, alsof er een wereld opengaat en er meer is dan het tastbare, het gegeven van alledag.

Het geeft geestelijke bagage in de *‘koffer, die op pad wordt genomen’* om tot verheldering te komen, maar ook tot inzicht of hoop om vol te houden. Geloof geeft houvast, een gehechtheid aan waarden, aan betekenisgeving, om de grond van het bestaan te kunnen duiden.

In al die verscheidenheid komen mensen tot elkaar in geloof, wordt het gemeenzame geschapen, het bij elkaar horen, verschillende identiteiten met eigen meningen, opvattingen en overtuigingen.

Het in elkaar geloven is inherent aan het mens-zijn en het al dan niet kunnen geloven in de ander is tegelijkertijd een bron van *ongeloof*. Want zonder twijfel is geloof nooit. ‘De overtuiging dat het leven goed is en dat het de moeite waard is dat de mens er is, moet steeds opnieuw worden heroverd’ (7).

In het geloof ontmoeten mensen elkaar in alle verscheidenheid, in het goede en het kwade, in het tot verstaan komen van elkaar, in een beleving van *ik geloof wel* of *ik geloof niet*, in het al dan niet wederzijds aanspreekbaar zijn op elkaars geloof.

Het leven van mensen balanceert op de grenzen van geloof en ongeloof, de ervaringen van het *ongelofelijke* – *‘dat kan niet waar zijn’* – het worstelen met vragen, teleurstellingen op het pad, de confrontatie met, het verloren hebben, het verlies, het gemis van waar je zo aan hechtte, waaruit zoveel geloof sprak, het alleen zijn in geloof, het hervinden van....

Geloof lokt uit tot stellen van vragen om het onbekende dichterbij te halen, tastbaar te maken. *Waarom en waarin geloof je?* Zoeken naar antwoorden vanuit de mens zelf, van binnenuit,

persoonlijk, van mens tot mens, een vorm van verantwoording, antwoorden op vragen, die niet te verklaren zijn vanuit een weten of kennen, dat het bestaan van mensen raakt, die vragen naar de zin van het leven *waarom ben je er? – wat doet het er allemaal toe?*

‘Geloof = vertrouwen – vertrouwen in (het Goede van) mensen – vertrouwen ook in het positieve – niet alles vanuit het heden en verleden, maar vooral gericht op een toekomst – ‘geloof in dat iets kan en gaat lukken, dat je kunt werken aan je eigen geluk en dat van anderen’ – Geloof is dan ook het ‘vertrouwen’ hebben in jezelf – in je zijn, niet als iets dat volmaakt is, maar ook zal groeien in een verdere zingeving. Geloof als religie is daarin belangrijk als een voedingsbron, die niet altijd even krachtig stroomt. Geloof is daarmee ook twijfel – het vragen blijven stellen naar waarheid en werkelijkheid, naar zin en betekenis.’ (student theologie)

Vragen die er toe leiden dat mensen scherp blijven zien, *oog hebben voor zichzelf en anderen*, willen luisteren en begrijpen, willen zoeken en vinden in het onbekende, het ongewisse, het onvermoede. Antwoorden op deze vragen *stérken* mensen, geven zekerheid en vertrouwen om de toekomst tegemoet te zien, *doorbreekt de eenzaamheid*, waarmee belemmeringen worden overwonnen en er een gevoel kan ontstaan *om bergen te verzetten*. Het leidt tot een overtuiging, een visie, waarin de mens een programma voor zijn leven vindt, een routekaart om op pad te gaan, waarop een appél gedaan wordt op de kruispunten in het leven om weer een richting in te gaan.

Geloof is een houvast, waarin mensen zichzelf vinden en de weg, die zij willen gaan. Geloof van mensen is een in beweging blijven en de wijde verten willen zien.

4. Geloof in de context van het leven

Geloof kent een lange historie. Je zou zo maar kunnen zeggen, dat zo lang er mensen zijn, zal er geloof geweest zijn. In het zoeken naar het onbekende, het buitenaardse, maar ook in het onderlinge vertrouwen van relaties van individuen of groepen mensen.

Geloof in de context van het leven. In religies *gegrondvest* in instituties van waarden en normen, van zekerheden in waarheid en in een werkelijkheid van gewoonten en gebruiken.

Of in individuen *geworteld* als een bron van inspiratie in een wijze van leven van waaruit het goede gestalte krijgt in een kunnen verantwoorden (het antwoord geven) in woorden en daden, een wijze van leven.

En dan in een actualiteit van het hier en nu met signalen dat mensen het spoor soms bijster zijn-zoekend naar grondbeginselen en een gevoel van *ontworteld* te zijn.

4.1. Gegrondvest

Aan de voet van de Pyreneeën rijst de Burcht van Carcassonne hoog boven de stad uit. Sporen van een bloeiende cultuur in de 12^e eeuw, een hoog gehalte van wetenschap, kunst en beschaving, waar katholieken, katharen, moslims en joden in harmonie met elkaar samenleefden. Een mystiek geloof in een zingeving van bestaan en een sterke uiting van een gemeenschapsgevoel van waardering en gelijkheid. Een bedreiging voor het katholicisme, voor de macht van het Pausdom en de Franse adel in die tijd. Reden om deze ketters van hun grondvesten te ontdoen'.⁽⁸⁾

Hoog boven alles uit torent de Dom van Keulen tot grootse hoogte, gericht op het Hemelse Rijk. Een plaats waar de rijkdom uit de historie verzameld is in relikwieën van kruistochten uit het vroege christendom. Het rijkste bisdom van de wereld, een museum van keizerlijk kerkelijk bezit. Geloof als een verering en uiting van rijkdom die aan God gegeven is en aan Hem toebehoort.

De Sint Pieter in Rome, groots en met de pracht en praal van de Renaissance. Het centrum van het ene katholieke geloof met een plein zo geconstrueerd dat het de wereld kan omvatten en veilig in zijn handen kan worden toevertrouwd. Gegrondvest in een structuur van onfeilbaarheid en een bijna ondoordringbare macht en traditie, waar soms het zwijgen sterker is dan het spreken en waar de symboliek van de boodschap is geïnstitutionaliseerd.

In de Thomaskirche in Leipzig waar de kerkmusicus Bach zijn rustplaats vindt, klinken bijna dagelijks zijn melodieën in een sfeer van optimale harmonie. Iets verder op de Nicolai-Kirche, een symbool voor de Wende, een plaats van samenkomst om geloof in een nieuwe toekomst, weer durf te vinden en een zich open te kunnen stellen met de slogan *Wir sind das Volk*. In een steeds groter wordende menselijke keten, die er uiteindelijk toe leidde, dat op 9 november 1989 de Muur werkelijk viel.

Vier voorbeelden, van waaruit en waarbinnen, geloof zich grondveste als een symbool van gemeenschap, een uiting van rijkdom, een baken van traditie en gewoonten en een geloof in verandering en verbinding.

Jarenlang was op katholieke scholen de 'Kathechismus of de Christelijke Leer' ⁽⁹⁾ in de godsdienstles verplicht met de eerste centrale vraag, die bij veel mensen van middelbare en oudere leeftijd nog in het geheugen staat gegrift:

*'Waartoe zijn wij op aarde?
Wij zijn op aarde om God te dienen en daardoor hier en hiernamaals gelukkig te zijn.'
'Vrees God en onderhoud zijn geboden: dat is de gehele mens' (Pred.12:13)*

En iets verder een theologisch hoogstandje, waarvan kinderen op jonge leeftijd waarschijnlijk de strekking maar moeilijk konden begrijpen:

*‘Wat heeft Jezus gedaan om Zijn werk hier op aarde te doen voortduren?
Om zijn werk hier op aarde te doen voortduren, heeft Jezus de H.Kerk gesticht.’
‘Christus bemint de Kerk. Hij heeft Zich voor haar overgeleverd, om haar te heiligen en te reinigen, om Zich een
heerlijke Kerk te bereiden. Hij voedt en verzorgt Zijn Kerk, omdat wij de ledematen zijn van Zijn Lichaam’
(Ef.5,25-27)*

De Christelijke Leer zoals deze werd onderwezen, moest leiden tot een initiatie, een sociale en cognitieve binding met religie en kerk. Mensen behoorden tot een kerk en de kennisoverdracht leidde bijna tot een *wetend geloof* en een zekerheid van de *waarheid* daarvan. Een geloof dat in de werkelijkheid van het alledaagse leven erbij hoorde in de wijze waarop mensen relaties aangingen, een gezin stichtten en de wijze waarop de samenleving was georganiseerd in verenigingen en instituten.

Een geloof van zekerheden, zich verbindend in een kerkinstituut met een dominante plaats in de samenleving, een baken van samenkomst, van historisch besef en traditie, gegrondvest midden in een stad, dorp of wijk met een belerende boodschap, een *handleiding voor het leven*. Een beeld dat in deze moderne tijd steeds minder zijn weerklank vindt. Grote stiller wordende kerkgebouwen lijken restanten te worden voor historici of nostalgie. Gangbare rituelen en symbolen raken onzichtbaar, verdwijnen uit het beeld van de samenleving of worden vervangen door eigentijdse symboliek.

Wordt de taal van religie nog wel verstaan? Waar klinkt de vraag *waartoe zijn wij op aard?* Ja, in visie- en bedrijfsontwikkeling op het moment dat de centrale missie of de kernwaarde van een bedrijf of organisatie moet worden geformuleerd en tot een antwoord moet leiden voor een fundament van bestaansrecht en een garantie voor productie en winst.

Is er nog een *God om Hem te dienen* of een visioen van een *hiernamaals om gelukkig te zijn* om nog maar niet te spreken van wat er bedoeld wordt met de gestichte H.Kerk, die door Christus wordt bemind en waaraan Hij zich heeft overgeleverd om haar te heiligen en te reinigen, om Zich een heerlijke Kerk te bereiden.

In haar werkelijke betekenis *Ekklesia – ek en keleō* – is kerk: ‘het door een heraut uit de huizen weggeroepen worden naar de agora als het vergaderde volk – van God - de volksvergadering’ (10) in de gemeente van de Heer (*kyriakè* – wat toebehoort aan de Heer – *Kyrios*) (11).

En als het er op gaat lijken, dat er geen visioen meer is van wat *na vandaag komt* (hiernamaals) , waarin een samenleving zich kan grondvesten, van waaruit zal dan *het goede en het beminde* zijn *heiliging* vinden? Van waaruit zal het onmenselijke tot *reiniging* worden gebracht en zal er een *heerlijkheid* worden bereid in datgene van wat het wezenlijke van *Zijn Kerk* is als een plaats, waar het *samen leven - samen komt* en zijn fundament vindt voor verbinding en beeld van verwachting voor de toekomst?

4.2.Geworteld

In mijn zoeken naar wat een mens *bewogen in beweging* houdt, heb ik gesprekken gevoerd met mensen, die op het snijvlak van geloof en samenleving actief zijn: pastores met het profiel diaconie, vrijwilligers en maatschappelijk activeringswerkers.

Het leverde een rijk geschakeerd beeld op van motivaties en inspiraties van mensen, die zich geworteld weten in een boodschap van *barmhartigheid en gerechtigheid*. Ik legde mijn ontmoetingen vast in een verslag van bevindingen: *‘Geloven in een thuis in de samenleving’* (12 – bijlage 2)

Mensen gaan terug naar hun eigen roots, daar waar het begon, thuis, in een vertrouwde omgeving, waarin solidariteit in een andere tijd nog zo gewoon was en waarin kerk en geloof een duidelijke positie hadden in de samenleving. De context is wellicht veranderd, maar de *boodschap* is gebleven, geworteld, in een geloof en de eigen wetenschap, dat nog veel mogelijk is en het werk nog niet gedaan is.

‘Als ik spreek over de ‘missionaire boodschap van barmhartigheid en gerechtigheid’ begin ik toch te denken aan waar ik vandaan kom – hoe het vroeger thuis ging, waarin mijn moeder als een vrouw met een ‘goed hart’ een voorbeeld was – oog voor de mensen had, vooral kwetsbare mensen – als drijfveer hebben dat je er bent voor anderen en een gevoel te hebben dat je daar mee vooruit komt.

Geloof kreeg daarin later pas betekenis voor mij in het verhaal van Jezus – zijn leven als inspiratiebron, als voorbeeld waarin je je eigen ‘ego’ kunt overstijgen – de eigen begeerte en emotie aan de kant kunt zetten om de ander te ontdekken’ (12)(maatschappelijk activeringswerker)

Mensen zoeken gelijkgestemden en gelijken om op weg te blijven gaan vanuit een missie, een visie en zetten zich in voor de ander, de roepende in de samenleving. Geloof richt zich vanuit een zichzelf naar de ander, het samen leven, de samenleving.

‘Ik verbind de missionaire boodschap van barmhartigheid en gerechtigheid met mijn wereldbeeld – een mensbeeld – geloofsbeeld. Ik wil daarin verbinden, me laten leiden door het ‘willen omgaan met elkaar – oog hebben voor elkaar- kunnen rekenen op een ander – er voor elkaar zijn. Het lijkt zo simpel, maar het heeft zoveel betekenis om te vragen hoe gaat het? – het inspireert om mensen te ontmoeten en daarin samen te doen – ieder mens draagt een boodschap in zich mee en is daarin een schepsel van God – er zijn veel mensen die vanzelfsprekend en stilzwijgend goed doen – het niet over de verschillen hebben, maar verbindend zijn en gemeenschappelijk scheppen’. (12) (pastoraal werker- profiel diaconie))

In de *boodschap* klinkt de *boodschapper* door. Barmhartigheid en gerechtigheid worden verbonden aan een inspirator, voor velen de *Jezus*, die voorging en waarin mensen een verhaal van een levende zien en een voorbeeld willen stellen.

‘Wat in me opkomt is de vraag ‘waarom ben ik hier? – waarvoor? – hoe kan ik geloven zonder iets te kunnen betekenen voor een ander? – Hoe kan er een God zijn, zonder dat de mens het goede doet in het leven? Het is belangrijk dat mensen gevoed worden vanuit het geloof en weet hebben dat men er is voor de ander, weten wat er speelt in de samenleving, weten waar onrecht is, open staan voor het onrecht in de wereld om je heen? Waar is het onrecht? Waar kunnen we bijstaan? Geloof tot werkelijkheid brengen, zoals Jezus dat deed, om te voorkomen dat mensen de weg kwijtraken of de weg kwijt zijn. Je kunt mensen daarin ondersteunen.’ (12) (vrijwilliger diaconie)

Een dag voor Kerstmis 2010 blikte oud-minister E.Hirsch Ballin terug op het CDA-congres dat voorafging aan het besluit om deel te nemen aan een nieuw kabinet, waarbij het een kiezen was om de macht of de overtuiging – het principe. Zijn stem was duidelijk:

*‘Ik heb een ontwikkeling doorgemaakt: ik ben gaan inzien dat de grondmotieven veel belangrijker zijn dan de leer.’
(de Volkskrant: 24-12-2010)(13)*

In zijn cultuurhistorisch essay *'Wortelen in vaste grond'* ⁽¹⁴⁾ zoekt Erik Borgman naar de verbondenheid met de samenleving. 'We onderzoeken en creëren niet alleen een wereld, ons wordt door de wereld ook een plaats toegewezen van waarheid, die we kunnen onderzoeken en creëren. Over deze ervaring gaat religie.' En hij is er op uit 'het christelijke geloof te presenteren als religie, die de werkelijkheid op basis van de ervaring interpreteert. Wat betekent het religieus gesproken te leven in de tijd waarin wij leven. Het gaat er juist om opnieuw in te zien, dat politieke vragen inderdaad religieuze vragen zijn en dat de grondvraag niet is hoe wij de werkelijkheid kunnen beheersen, maar wat de werkelijkheid van ons vraagt, wie of wat ons hoe aanspreekt en hoe wij op deze aansprekende vraag ingaan. Liefdevolle zorg maakt het leven bewoonbaar.' Het grondmotief van Erik Borgman is:

*'De vaste grond, waarin wortelen is Gods toekomst,
die in de Gezalfde Jezus aan het komen is'.*

Hij stelt dan ook dat 'christelijke tradities van belang zijn, omdat de God die zij ter sprake brengt zich openbaart als oorsprong, dragende grond en doel van ons bestaan. Het gaat er niet om deze tradities opnieuw van betekenis te maken, het gaat er om steeds nieuwe betekenis te zien en aan het licht te helpen brengen.'

En in die zin kan er fascinatie zijn om stil te staan bij een schilderij, een herkenning van een beeld, dat grond geeft aan je bestaan, een motief van ontvankelijkheid, een weten dat er een open hand zal zijn in het steeds maar thuis kunnen komen. Henri Nouwen beschrijft dat beeld in *Eindelijk Thuis* ⁽¹⁵⁾ als hij staat bij het schilderij van Rembrandt *'De terugkeer van de verloren Zoon'*. Het is het verhaal van het begin- en eindpunt in het leven.

Karl Rahner voorziet dat gelovigen van de toekomst in belangrijke mate grond vinden vanuit en in de persoonlijke ervaring: 'De christen van morgen zal een mysticus zijn, iemand die iets ervaren heeft'. ⁽¹⁶⁾ Geloven krijgt daarmee iets van een *zoeken en vinden* in een geworteld bestaan.

Vergouwen ⁽¹⁶⁾ beschrijft verschillende wijzen van geloven:

1. Een *mythische geloofsstijl* : een vorm van existentiële zingeving, waarin overtuigingen, regels en symbolen letterlijk worden genomen
2. Een *conventionele geloofsstijl* : deze vorm wordt gekenmerkt door een sterk conformisme en men richt zich naar opvattingen van significante anderen
3. Een *autonoom-reflexieve geloofsstijl* : bij deze wijze van zingeving komt de nadruk te liggen op de autonomie van het subject en op het vermogen tot kritische reflectie. Het is een bewust kiezen voor een levensstijl, het staan voor overtuigingen en bewuste levensbeschouwing

4.3.Ontworteld

'De samenleving verandert. Er is sprake van een afnemende invloed van traditie (ontinstitutionalisering), een toenemend gebruik van kennis (rationalisering), een meer gelijke verdeling (democratisering), een toenemende zelfstandigheid van het individu (individualisering), een toenemende verscheidenheid en specialisatie (differentiatie) en een toenemende eenheid (integratie)' ⁽¹⁷⁾.

Ontwikkelingen die directe gevolgen hebben voor opvattingen van geloof en religie. Kerken hebben minder draagvlak door een afnemend aantal kerkleden en kerkgangers en het traditionele geloof wordt minder gedragen en in de dagelijkse praktijk ervaren. Normen en waarden zijn minder uniform

en ethische grenzen worden gezocht en niet altijd gevonden. De pluriformiteit wordt nog eens versterkt door globaliserende invloeden en communicatiemogelijkheden, waardoor het zingevingsysteem van de geëmancipeerde burger ('gelovigen van nu en in de toekomst') uit verschillende bronnen wordt gevoed.'⁽¹⁶⁾

Gesprekken met pastorale werkers brengen de gevolgen van deze veranderingen in kerk en samenleving aan het licht, waarin het een zoeken en balanceren lijkt en ontworteling dreigt:

Zielzorger in een nieuwe rol

'Vaak zijn mensen geroerd in het verhaal van het werk en soms merk ik dat er gevoelige snaren worden geraakt in wat men eigenlijk graag zou willen. Soms krijgt men een andere functie of taken toebedeeld. Mensen met hart voor het geloof en kerk en mensen die de zorg hoe het (de ontwikkeling van de kerk) allemaal verder gaat delen. Soms voel ik mij bezorgd over deze 'zielzorgers, die met veel gevoel betrokken zijn in het verhaal van mensen – de levensvragen – de momenten waarop het leven aandacht vraagt – tijd om stil te staan en vooruit te denken en ik merk, dat er steeds minder ruimte is voor datgene waar het hart en het geloof naar toe zouden willen – het geloofsgesprek – het er- zijn voor mensen – het delen van ervaring en nabijheid.

Ik hoor de dilemma's en soms ook de teleurstellingen van goedwillende mensen, die nu wel meer in teamverband en minder alleen, antwoorden willen vinden op ontevredenheid en weerstanden (kritiek) in goede banen moeten weten te leiden. Ik merk onzekerheid, soms aarzeling, twijfel, maar geen onwelwillendheid en vraag me na een enkel gesprek af wie waakt er over de zorg voor deze zielzorgers.'⁽¹²⁾

Erik Borgman constateert, dat 'wat er nu aan religie ontstaat, iets anders is dan de religie die verdwenen is. In een individualistische samenleving krijg je alle levensvragen rechtstreeks op je bord. Er zijn geen kringen meer om je heen, zoals een wijk of kerk, die zulke vragen voor je beantwoorden. Hoe richt ik mijn leven in? Wie ben ik? Voor een antwoord op zulke vragen wendt men zich tot spiritualiteit'.⁽¹⁸⁾

Het is de vraag op welke wijze deze spiritualiteit beantwoord zal worden. De secularisatietendensen zijn zeker niet uitgewerkt, al doen soms optimistisch geïnterpreteerde onderzoeken naar de 'terugkeer van religie' ⁽¹⁹⁾ anders vermoeden. 'Het moderne Westen heeft een toenemend aantal mensen voortgebracht, die de wereld en hun eigen leven bekijken zonder religieuze interpretatie.'⁽¹⁹⁾

En als zelfs een atheïstische dominee zegt te 'Geloven in een God, die niet bestaat' ⁽²⁰⁾ slaat de twijfel toe en is er een vragen naar wat geloven dan in hemelsnaam inhoudt in deze tijd. 'Wie of wat God is, hoe daarover te spreken valt en wat dit voor het handelen betekent, dat moet de gemeenschap van gelovigen die de kerk is, steeds weer zelf uitvinden.'⁽¹⁴⁾ Een opportunistische kijk tegen beter weten in met een verwachting van een groot ideëel denkvermogen van gelovigen.

Analyses van onze (post)moderne samenleving laten een minder optimistisch beeld zien. Alhoewel H.Kunneman ⁽²¹⁾ de huidige situatie niet alleen interpreteert vanuit een bedreiging, maar ook als een kans: 'De leegte die de dood van God en het afscheid van de grote verhalen met zich mee hebben gebracht verschijnt niet als een absoluut nulpunt, maar als een ruimte voor vernieuwing en radicale bezinning.' Hij roept op 'de moderne kritiek op dogmatische vormen van religiositeit en moraliteit in naam van persoonlijke vrijheid serieus te nemen om een nieuwe vooruitgangshorizon in het zicht te laten komen, waarbij persoonlijke vrijheid, democratische kritiek en wetenschappelijke kennisverwerving niet langer *tegenover* traditionele wereldbeelden hoeven te staan, maar *intern* verbonden kunnen worden met verstrekkende inzichten rond transcendentie en morele inspiratie.' De samenleving zoekt immers naar antwoorden in de veronderstelling van de maakbaarheid van het (goede) leven – in het 'nooit is genoeg' en het 'almaar kunnen vervullen van wensen en verlangens'.

Het vraagt ook een vorm van kijken en ontdekken, een dieper graven, waarin Maarten Verkerk overtuigd wordt van de 'sacrale drijvende kracht van grondmotieven' (22). We leven in een wereld waarin er een sacralisering is van de medische wetenschap, de markt, het vitale leven en het individu. Er is volgens hem sprake van een 'herordening van het sacrale'. Hij stelt: 'De relatie tussen het sacrale en het seculiere worden bepaald door de visie op de orde in de werkelijkheid: de onpersoonlijke kosmische orde (Griekse denken), persoonlijke scheppingsorde (het christelijke denken), de zelfordenende mens (moderniteit) en botsende krachten en driften (Nietsche).' In relatie tot de uitdagingen in de gezondheidszorg (dubbele vergrijzing, welzijn en zingeving) vraagt hij om 'problematisering van het sacrale van onze cultuur, waarin er aandacht gegeven moet worden aan transcendentie, herstel van symmetrie en het versterken van samenhang in de samenleving.' Uit onderzoek blijkt dat in de diepste overtuigingen religieuze motieven ten grondslag liggen aan de intenties en besluiten van mensen (key-actors)

5. Geloof in het leven

Maar *Van waar komt hij?* die gelooft in het leven en *Wie is hij?* en *Naar waar gaat hij?* Geen mens gelijk, gekomen van verschillende geboortegrond met een rugzak vol herinneringen. Levend met een eigen beeld in het hier en nu, in een verlangen naar wat komen gaat. Hij vraagt naar zijn oorsprong, het ontdekken van eigenheid, identiteit. Hij trekt zijn spoor naar een horizon, die dichterbij komt of ver verwijderd blijft.

5.1. "Van waar komt hij?"

In de documentaire 'De weg naar het Avondland' (23) komt de maker van het programma in gesprek met Rabbi Jacob Kleinsman. Op de vraag: 'Wat maakt iemand tot een Jood?', antwoordt hij dat 'de stamboom van de joden in de diaspora, waar ook ter wereld, terugvoert naar de aartsvaders Abraham, Isaac en Jacob. Het Jood- zijn is genetisch bepaald, zij hebben dezelfde voorouders, wij zijn 106 generaties vanaf Abraham op weg en wij zullen ooit terugkeren naar het Midden Oosten, naar het beloofde land. Het is wetenschappelijk bepaald.'

In dezelfde uitzending een interview met de joodse leraar en schrijver Shlomo Sand. Hij schreef het in Joodse ogen controversiële boek 'Hoe het Joodse Volk is uitgevonden'. Het grootste compliment dat hij kreeg was van een Joods geleerde: 'Ik voel me als een kind, dat ontdekt wie zijn biologische ouders zijn.' Shlomo Sand ontkent dat er 'ooit een ballingschap heeft plaatsgevonden en dat er geen wetenschappelijk historische verwijzingen daarvoor zijn. Sinds de opkomst van het Christendom zijn de Joden uitgeroeid of verspreid in de diaspora. De ballingschap is een mythe en de terugkeer – het herenigen van een volk met dezelfde stamouders – is zinloos, het zou louter kolonialiseren inhouden. Ik zie het op mijn school, waar kinderen met verschillende huidskleuren, niet eenzelfde stamboom kunnen hebben en ongetwijfeld verschillende wortels hebben.' (23)

Mensen sporen naar een verleden, naar een herkomst. Adoptiekinderen ervaren een anders zijn of weten te weinig van hun land van herkomst. Ze op een gegeven moment een verlangen om terug te gaan, om te ontdekken en te willen weten, waar die wieg heeft gestaan vanuit een gevoel van spoorloos te zijn, niet weten van je vertrekpunt. Of het ontbreken van een vermoeden van waar je ooit aan zult komen?

*'Op oudejaarsdag ben ik samen met mijn vrouw onderweg om op familiebezoek te gaan.
We rijden langs het Asielzoekerscentrum en zien een jong gezin staan te wachten op de bus.
We moeten nog even terug, zijn wat vergeten. We rijden weer langs de bushalte, het gezin staat er nog steeds
en we vragen of ze mee willen rijden. Ouders met een jong kind van rond de twee jaar stappen bij ons in de
auto. De bus zou komen, ze wachten al twee uur lang.
Ze vertellen over hun herkomst als Christen uit Irak, waar ze worden bedreigd.
Ze voelen zich onveilig, ze kunnen niet te veel zeggen, de familie woont er nog, er is angst.
Hij vluchtte eerst twee jaar geleden, zijn vrouw met kind kwam na - een half jaar geleden – zij zijn nu herenigd.
Zij mogen blijven, hebben een woning toegewezen gekregen en kunnen in Nederland een bestaan opbouwen.
Hun gedachten zijn bij de achtergelaten familie en vrienden.
Met meer dan echte dankbaarheid voor het meerijden wensen ze ons nog een goede dag.'* (31-12-2010)

In de ouderenzorg en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking wordt gewerkt met *levensboeken*, een middel om in gesprek te komen met mensen om herinneringen van vroeger op te roepen van hoe ik was? – wie mijn vader en moeder zijn? – waar ik vandaan kom? – wie mijn bekenden zijn? - waar ik blij en verdrietig van wordt. Vanuit deze vertellingen ontplooit zich de identiteit van de ander. Mensen worden herkend in wie zij zijn en stellen zich voor in een levensboek.

'Vertel, wie is je vader, wie is je moeder?' is de eerste vraag die Tante Es in TV programma Raymann is laat' stelt aan 'haar' speciale gast. Alhoewel elke gast weet dat deze openingsvraag komt, brengt

het mensen soms in verlegenheid. Het raakt kennelijk als het verhaal gaat over het begin of de gang in het leven – het komt heel dichtbij en blijkt toch soms zo ver weg, kwetsbaar ook. Het leven laat soms littekens na, die niet altijd helen.

Verschillende invloeden bepalen deze levensloop van de mens. Ze zijn voor ieder mens uniek. De basis wordt in de kinderjaren gelegd. Het besef van normen en waarden wordt beïnvloed door de tijd en omgeving waarin men opgroeit. Ze vormen een referentiebron voor later. Werd er open gesproken over de vragen van het leven? Was er een maatschappelijke / sociale belangstelling en waar was deze op gericht? Was geloof/religie een vanzelfsprekendheid of riep het juist vragen op? Was er een afkeer – een zich afwenden van? Hoe zelfstandig groeide men op? Was er sprake van een vrije ontwikkeling of juist een sterke sociale dwang / sociale controle?

‘De biologische basisinvloeden vanuit interactie met de omgeving zijn bepaald.’ (24 zie bijlage 3). Tijd is een belangrijke factor, de leeftijdgebonden tijd en in relatie daarmee de tijdsperioden waarin iemand is opgegroeid en waarin veranderingen in het leven zich hebben voorgedaan. Leeftijdsgroepen worden wel eens ingedeeld in ‘verschillende generaties: de vooroorlogse (de ouderen die de oorlog hebben meegemaakt) de stille generatie van de wederopbouw, de protestgeneratie van maatschappelijke veranderingen van ontzuiling en ontkerkelijking, een verloren generatie uit een recessie met waarden van vrijheid en individualisme en de moderne pragmatische generatie met weinig ideologische bevlogenheid’ (24 – bijlage 4).

Met geloof in het leven van mensen is het niet anders. Soms kan men zich beroepen op een zekere genetische afkomst. Er kan een welhaast mythisch geloof zijn in het behoren tot een uitverkoren volk en een weten dat er eens het beloofde land zal zijn om weer samen komen. Of anderszins een zich kennen en gekend weten vanuit een zekere biologische afkomst – weten wie je vader en moeder is, een familiale band die als een mantel kan voelen, die ruimte biedt of juist als knellend ervaren wordt. Of een zoeken naar een geboorteplek en te leven met niet te beantwoorden vragen. Of een vertrouwde omgeving van familie en vrienden te hebben moeten verlaten om te ontkomen aan bedreigingen. Zoeken naar een nieuw bestaan om een eigen kind een toekomst te kunnen geven in een smartelijk verlangen om in je vaderland te willen zijn. Of het verstandelijk niet meer weten en kunnen duiden en door anderen bijgestaan te worden om zin te kunnen geven en gekend te worden.

Geloof in het leven – in een vraag *Van waar ik kom?* - als een ergens toe willen behoren, van weten van wie je bent of een zoeken naar het onbekende, een ontvlucht zijn of het niet meer kunnen duiden. Geloof wordt vaak primair gekend in waar mensen hun oorsprong vinden en hoe mensen een weg zijn gegaan, hoe zij daarop kunnen terugkijken, hoe hun weg van vandaag daarin bepaald is en op welke wijze een toekomst gestalte kan krijgen.

Fowler geeft aan dat ‘geloof de fundamentele basis is voor sociale relaties, persoonlijke identiteit en persoonlijke en culturele zingeving. Geloof is een proces van constitutief kennen (het kunnen duiden van grondregels) en de basis voor vorming en instandhouding van een omvattend zinkader. De mens zoekt daarin een verbondenheid met (transcendentale) waarden, die zijn/haar ervaringen met de wereld verenigen. Vanuit het resultaat daarvan kent hij betekenis toe aan relaties, contexten, patronen van het dagelijkse leven, verleden en toekomst. Geloven is synoniem aan het creëren van zin’ (25 - bijlage 5). Geloven wordt daarin een optelsom van samengestelde waarden, die vanuit een tijd van leven zijn verzameld en eigen zijn gemaakt, als waardevol bevonden worden. De basis ervan ontwikkeld zich al in een jonge levensfase en een verstoring kan leiden tot remmingen in de identiteitsontwikkeling.

Vragen *Van waar ik kom*, is vragen naar de identiteit van het individu – is een zich ontfouten van wat zich in een mens in het hier en nu afspeelt – het is vragen om een bevestiging van het leven – een vraag die niet ontkend kan worden – omdat het leven om een bevestiging vraagt.

5.2. Van wie hij is en of hij gelukkig is?

Het is goed om naar mensen te luisteren, die *een leven te vertellen hebben*. De eeuweling vertelt in het volgende citaat hoe hij vol in het leven staat en perspectieven oplicht. (26)

'Ik heb ze nog allemaal op een rijtje, zoals dat zo mooi heet. Op mijn honderdste, alweer jaren geleden, heb ik nog een voordracht gehouden over de kosmische invloed op het wereldgebeuren. Het is misschien wel eens interessant het reilen en zeilen in de wereld eens van een andere zijde te belichten dan men dit gewend is te doen. Ik wil u iets vertellen over de oerkrachten van het heelal en de uitwerkingen daarvan op onze planeet aarde. Een samenspel dat een dieper inzicht geeft in het hoe en waarom van al het geen wij ervaren...'
(Eeuwelingen – Gerard Timmermans 30-11-1896 - + ?)

Elke twee jaar verschijnt het rapport van het SCP *'De sociale staat van Nederland'* (27). Het geeft inzicht in de leefsituatie en het welbevinden van de Nederlander. Nou bestaat 'de Nederlander niet' zo is ons van Koninklijke zijde meegedeeld, maar toch een indicatie *Hoe staan we er als Nederlanders voor? – Hoe zijn wij? – Hoe gelukkig zijn we?* Ik formuleer generaliserend, waarbij ik de waarheid niet te veel geweld aan wil doen.

'Wij scoren het laagst op de zogenoemde misère- index. Wij hebben problemen met het samenleven en de omgangsvormen, criminaliteit en veiligheid, immigratie en integratie. Wij vinden ons zelf welvarend en we zijn tevreden. Wij voelen ons steeds meer tekortschieten en verminderen onze sociale contacten. Vertragingen zijn een bron van stress. We nemen in combinatie met arbeid meer zorgtaken op ons. We zijn gezonder gaan leven en onze levensverwachting neemt toe. De sociaaleconomische gezondheidsverschillen zijn groter geworden. We hebben vertrouwen in de zorgverlening, maar de kritiek op het zorgstelsel neemt toe. We participeren in maatschappelijke organisaties en hebben de meeste vrijwilligers in Europa. We geven per huishouden steeds meer aan goede doelen. We sluiten ons wel minder aan bij organisaties. Hoe beter we de leefsituatie hebben hoe groter de tevredenheid – bij mensen met een slechte leefsituatie neemt de tevredenheid toe – bij mensen met een goede leefsituatie neemt dit juist af. Van ons allen is 84% (erg) gelukkig, we geven ons leven gemiddeld bijna een 8. We hebben een betere leefsituatie, dan mensen die zichzelf niet gelukkig vinden. Maar onze leefsituatie is niet bepalend voor geluk – geluk is onder meer afhankelijk van tevredenheid op deelaspecten, van wat anderen hebben en een positieve levenshouding of persoonlijke eigenschappen. Een hoger inkomen leidt niet tot meer geluk. Onze slogan is: 'Met mij gaat het goed en met ons gaat het slecht.' (27)

Daartegenover staat dat er een toenemend isolement is van speciale groepen in de samenleving, mensen met een lage sociaal economische status. Verschillen in achterstanden nemen ook toe.

In het boek de Psychologie van de levenskunst (28) staat de aandacht voor de (hele) persoon binnen de context van de levensloop centraal. Het beschrijft het bevorderen van welzijn en geluk en de weg van de levenskunst. De individuele ervaring wordt bepaald door drie kerncomponenten van geestelijke gezondheid: geluk, zelfrealisatie en maatschappelijke integratie. (bijlage 6)

Het emotionele welbevinden (geluk) omvat 'de mate waarin positieve gevoelens aanwezig zijn, de mate waarin negatieve gevoelens afwezig zijn en de mate waarin mensen tevreden zijn met hun leven' – 'een subjectief welbevinden, levenstevredenheid en geluk'.

Het streven naar geluk sluit aan bij het begrip *hedonia*. De Griekse filosoof Aristippus van Cyrene (435-356 v. Chr.), een leerling van Socrates, betoogde dat 'het geluk het hoogst denkbare doel van mensen is, waarbij het directe genot centraal staat'. De latere filosoof Aristoteles (384-322) gebruikte het woord *eudemonia*, een begrip dat meer verwant is aan zelfrealisatie en maatschappelijke integratie. Het gaat daarbij om een beschrijving van het goede leven (*eu* = goed – *daimon* verwijst

naar geest of godheid, maar ook naar lot of fortuin). Aristoteles richt zich niet zo zeer op een goed en plezierig leven, maar eerder op de voortreffelijkheid in het karakter daarvan.

Bij het psychologische welbevinden is het streven gericht op zelfrealisatie. Hierbij wordt niet meer in eerste instantie uitgegaan van een plezierig leven, maar een goed leven vanuit psychologisch perspectief. Het gaat dan om het deugdzame en goede leven - een streven naar de *daimon* in de zin van het *echte zelf* of een *persoonlijk ideaal*. 'Het is een streven van het individu naar vervolmaking in overeenstemming met de eigen mogelijkheden. Zes dimensies kunnen daartoe bijdragen: doelgerichtheid, persoonlijke groei, autonomie, omgevingsbeheersing, zelfacceptatie en positieve relaties'. (bijlage 7)

Het sociale welbevinden is gericht op maatschappelijke participatie en integratie. Deze wordt gekenmerkt door 'dimensies van sociale acceptatie, sociale actualisatie, sociale contributie, sociale coherentie en sociale integratie. Het gaat om een acceptabele houding ten opzichte mensen, een positieve grondhouding in maatschappelijke ontwikkeling en daaraan een bijdrage leveren, een sociale samenhang zien en deelgenoot van een gemeenschap te zijn.' (bijlage 8)

J Walburg (28) onderscheidt zes wegen naar duurzaam geluk: 'positief en optimistisch denken, leven vanuit een betekenisvolle missie en dit succesvol nastreven, bewust leven en genieten, interactie met anderen, gezonde leefstijl en geluk delen'. Principes die op te vatten zijn als aspecten van *eudemonisch* welbevinden in de zin van zelfrealisatie. Hij brengt deze principes in verband met het ontwikkelen van een mentaal vermogen in de levensloop. Het in balans brengen van deze principes hebben een gunstige invloed op gezondheidsrisico's en versterken het ervaren van geluk. (43- bijlage 9)

De schrijvers van het boek *Psychologie van de levenskunst* omschrijven 'levenskunst als het vinden van een juiste balans tussen positief en negatief en de balans tussen geluk, zelfrealisatie en maatschappelijke integratie. Levenskunst vraagt ook afweging tussen het zoeken van balans, tussen hedonistisch en eudemonisch streven enerzijds en tussen zelfrealisatie en maatschappelijke integratie anderzijds.'

Om levenskunst te verstaan is er een perspectief nodig in het leven in de vorm van 'zingeving, identiteitsvorming en het ontwikkelen van een levensverhaal'.

Zingeving wordt vaak geassocieerd met een levensbeschouwelijke en religieuze invulling van de zoektocht naar het antwoord op de vraag *Waarom zijn wij op aarde?* In de psychologie wordt zingeving gedefinieerd als *de wijze waarop mensen betekenis geven aan het alledaagse leven* en ordening aangebracht wordt in de gebeurtenissen in hun leven.

'Persoonlijke zingeving verwijst naar een psychologisch proces, waarbij mensen in interactie met de sociaal-culturele omgeving betekenis toekennen en richting geven aan hun leven en het daarmee in een breder perspectief plaatsen' (27)

'In het proces van het toekennen van betekenis aan het leven speelt een geheel van waarden en zelfwaarden een belangrijke rol. Hierdoor plaatsen mensen de alledaagse, schijnbaar toevallige gebeurtenissen in een breder perspectief. Bij het vinden van een richting in het leven gaat het om het nastreven van doelen die mensen als authentiek en haalbaar ervaren.' (bijlage 10).

'Er worden zes domeinen van persoonlijke zingeving benoemd: individualiteit, fysieke integriteit, materiële behoeftes, activiteiten, sociale verbondenheid en het leven in het algemeen. Deze domeinen worden vanuit verschillende zingevingbronnen gevoed.'

De identiteit van mensen is o.a. af te lezen vanuit de balans die mensen vinden in het ervaren van welbevinden (geluk) en het individueel en maatschappelijk functioneren (zelfrealisatie en maatschappelijke integratie). De persoonlijke zingeving is daarin wezenlijk om betekenis en richting aan het leven te geven.

De 'honderdjarige' is er zich terdege bewust van dat hij *ze nog allemaal op een rijtje heeft* en dat zijn verhaal betekenisvol is voor anderen. En *wij Nederlanders* lijken *vergenoegd in een ons te goed doen aan onze welvaart*. Wat is ons eigenlijke levensverhaal en hebben wij nog een taal om betekenis en richting te geven aan het leven?

5.3. Naar waar hij gaat....

Mensen zien om zich heen, staan soms even stil en lopen toch maar door, op weg waarheen.....het dagelijkse leven is vervat in een patroon van leren, werken, tijd voor ontspanning in een sfeer van 'de Wereld draait door' en "Boer zoekt vrouw".

En soms staat de tijd even stil, zijn er beelden die indrukwekkend zijn. Is er een reageren van het kan toch niet waar zijn of zoeken mensen naar woorden om gevoelens een plek te geven. Emoties worden uitgelicht en blijven bijna als een nationaal beleefd gevoel op het netvlies staan: de tranen van Maxima en de dood van Fortuyn en van Gogh, incidenten in Alphen aan de Rijn en Baflo. Maar mensen leven door – voortvarend - de wereld binnen handbereik, al dan niet op zoek, naar ik weet niet wat – iets waarvan we nog geen weet hebben – wat we nog niet in ons bezit hebben – wat ons beleven nog sterker kan maken – waar we een goed gevoel bij hebben – waarin we misschien onze weelde kunnen versterken – waar we veel woorden aan kunnen besteden – iets nieuws, iets dat een ander nog niet heeft – waarin we ons kunnen onderscheiden – anders kunnen zijn of juist niet anders willen zijn – meegaan in de trend, de hype, de nieuwste i-phone, i-pod of e-pad - om maar niets te missen, om alles te weten, er bij te horen en netwerken te onderhouden.

Hij geeft me een forse hand, hij is niet verlegen in woord en gebaar, goed toegankelijk en hij vertelt. Thomas, een vijftiger en zoals dat dan wordt genoemd: verstandelijk beperkt.

'Mag ik de sleutel van de hemelpoort...'

*'Thomas: 'Soms kijk ik naar de hemel en dan wil ik de sleutel van de poort van de hemel.
Ik verkleed me als spook, zodat Petrus mij niet kent en dan pak ik de sleutel van de hemel,
ik doe de poort open en dan zie ik mijn overleden moeder weer.'
Ik verwonder me: hij is onbevangen, spontaan, levend in zijn wereld.
Hij laat mij toe, al zijn er grenzen – grenzen die hij bepaalt –
wanneer hij de poort van de hemel open wil zien.
Ik zie zijn beelden van verdriet, maar hoor ook zijn dagelijkse beslommingen,
het voeren van de dieren op de zorgboerderij. Hij heeft ruimte nodig,
kijkend naar de hemel, beelden van zijn verlangen:
'kon ik haar maar zien?'
(Dagboek– Zie in het morgenlicht – 29)*

In een ander gesprek met een pastor hoor ik vanuit een bewogen zijn in het levensverhaal van een ander, ontmoetingen met mensen, zoals er dagelijks verhalen voorbij kunnen komen, die al dan niet gehoord worden:

‘Als het leven pijn doet...’

Ik begeleid ouderen met het maken van een levensboek. Iemand zei tegen mij: ‘ik weet niet meer wat ik moet en kan geloven – vroeger werd je verteld wat je moest doen en je leefde er naar – mijn man overleed en ik kwam alleen te staan – opeens veranderde er veel – het werd ook allemaal vrijer – mijn zoon kwam met de boodschap thuis dat hij een vriend had – hij was homo – ik kon het maar moeilijk begrijpen – in mijn omgeving vond iedereen er wat van – zelfs vanuit de kerk moest ik van alles aanhoren – ik had het na verloop van tijd een plaats gegeven – de relatie met mijn zoon bleef gelukkig goed – maar nu komt er ook nog bij dat hij mij vertelde, dat hij als misdienaar misbruikt was door een priester – ik weet het niet meer – wat is mijn leven nog? En dan hebben ze het over geloof’ (Een verhaal van een pastor)

Individueel of gegroepeerd in de samenleving zoeken mensen naar zin, naar betekenis van een eigen leefwereld, het vormgeven van bestaan. Vroeger verbonden aan de grote verhalen, de traditie van religies of levensovertuigingen, waarin stevast houvast gevonden werd om een koers te bepalen naar al dan niet een bereikbare horizon. Inmiddels heeft het individu zich afgewend van de voorheen gebruikelijke keuzen van bestaande maatschappelijke verhoudingen of religieuze praktijken. ‘De gerichtheid op het consumeren heeft geleid tot een leefstijlmaatschappij (bijlage 10), waarin een zingeving gezocht wordt, die verband houdt met het profijt van het individu in het hier en nu of in zijn directe omgeving van de eigen gekozen belevenis. Het individuele gedrag laat zich niet meer sturen door de effecten van de langere termijn of de meer omvattende samenleving of op een transcendente werkelijkheid.’ Spiritualiteit - het zoeken naar zin en een diepere betekenis - vindt zijn weg in een ongebondenheid en veel pluriformiteit. ‘Individuele prikkels bepalen de weg in een belevenissenmaatschappij met als gevolg, dat een maatschappelijke identiteit ontbreekt en zingeving is geprivatiseerd en los komt te staan van maatschappelijke binding en participatie’. (30)

Botsende visies en belangen, niet begrepen culturele verscheidenheid en reactief gedrag voortkomend uit gevoelens van onveiligheid en angst, zetten het samenleven op scherp. Het individu lijkt verstrikt te raken in haar eigen domein van vrijheid en slechts beperkte solidariteit. Vrijheid lijkt zijn tol te eisen vanuit een steeds vager wordend referentiekader. Een verbijzondering daarvan tot op het individuele niveau ondermijnt een collectief bewustzijn. De vraag *naar waar hij gaat* is dan ook niet eenvoudig. Het vraagt om een ontdekken van waar het individuele naar toe wil in een gemeenschappelijk zoeken – een zich willen verbinden en een elkaar willen ontmoeten in een leefbaar samen willen zijn.

Harry Kunneman beschrijft in zijn boek *Voorbij het dikke-ik* (21), dat ‘het geloof in de maakbaarheid van het goede leven wordt ondermijnd door de confrontatie met een categorie vragen, die slechts in beperkte mate oplosbaar zijn op basis van rationele kennis en professionele expertise. Het gaat om *trage vragen*. Vragen die intern verbonden zijn met ervaringen van eindigheid, oncontroleerbaarheid en onmacht, bv. in het geval van het stuklopen van relaties, bij ernstig fysiek en psychisch geweld, bij onoplosbare conflicten tussen ouders en kinderen of partners en collega’s, maar ook om vragen bij ziekte en dood van geliefden en bij confrontaties met de eigen kwetsbaarheid en sterfelijkheid.’ Het zijn vragen, die een duiding, interpretatie en zingeving oproepen. ‘Het is een confrontatie met onzekerheid en verwarring over identiteit en (de voortzetting van) het eigen levensverhaal. Het noopt tot het onder ogen zien en verwerken van onmacht en verlies en tot het moeizaam herschrijven van het eigen levensverhaal in het licht daarvan.’

De horizon voor het dikke-ik (individu) is beperkt in situaties, waarin trage vragen aan het licht komen, omdat een taal ontbreekt, een referentiekader om *duiding* te kunnen geven of tot een *verstaan* te komen.

Want wat kan het begrijpen zijn in het zoekende verlangen van de gelovige Thomas, zoals hiervoor beschreven? Hoe worden zijn woorden gehoord als zijn verbeelding niet meer tot een werkelijkheid behoort? Als zijn verlangen uitstijgt boven wat zijn omgeving hem kan bieden?

En wat is het richting geven in de bijna hopeloze constatering van *wat is mijn leven nog....en dan hebben ze het over geloof*. Een gevoel van verloren zijn, er alleen voor te staan, een gevoel van vreemdeling te zijn en niet gezien en gehoord te worden, uitgesloten en op zoek naar nabijheid, vriendschap en vertrouwen.

Hoe en waarin wordt geloof gevonden om tot een verstaan te komen en zin en betekenis te geven aan het leven?

6. Geloof – thuis komen bij je zelf

Terug naar de bekende vraag, die we onszelf toch allemaal wel eens stellen:

‘Waartoe ben ik op aarde?’

Waarom ben ik er? Waar leidt het allemaal toe en wat doet het er toe, dat ik er ben? Vragen waar niet direct wetende en kennende antwoorden op te geven zijn, want wat zijn je eigen feiten en omstandigheden als het om deze vragen gaat en indringender: wat is de diepere grondlaag van jezelf? Het zoeken naar iets, dat van binnen uit moet komen, wat behoort tot het wezen van de mens, dat ene individu, het *ik*, dat daarop zichzelf aanspreekt. Wie ben ik eigenlijk en waarvoor ben ik er? Het kan het *ik* aardig in verlegenheid brengen, even een pas op de plaats, niet de juiste woorden weten te vinden en er over na te moeten denken. Geconfronteerd te worden met misschien wel een leeg gevoel, omdat het *ik* zoekende is of afgedwaald: het spoor bijster is, opgeslokt in de beslommingen van het alledaagse, alsof alles zo gewoon is en het unieke, het eigene, zo verworpen is tot iets algemeen. Kijken in de spiegel met vragen *wie ben ik* - wat doet het er vandaag weer toe, dat ik er ben - hoe zal morgen zijn - wat wil ik verwachten - wat is mijn hoop en verlangen, mijn horizon?

Het antwoord opnieuw:

‘Om God te dienen – en hier – en in het hiernamaals – gelukkig te zijn’

Een antwoord dat nog meer vragen op kan roepen en een antwoord waarin het *ik* niet eens wordt genoemd: *Om God te dienen* – vandaag in het *hier* - dus waar het *ik* nu is- en in het *hierna* - waar het *ik* aan zal komen- in een *hiernamaals*- in een onbekende horizon - om nu en daar *gelukkig te zijn*.

Het stellen van de vraag *Waartoe ben ik op aarde?* leidt tot ‘een zoeken naar een overtuiging, een visie, waarin de mens een programma voor zijn leven vindt, een routekaart om op pad te gaan, waarop een appél kan worden gedaan op de kruispunten van het leven om weer een richting in te gaan. In deze antwoorden vinden mensen zichzelf en een weg die zij willen gaan, een geloof om in beweging te blijven en wijde verten te willen zien.’ (§.3).

En dat alles met een doel om *gelukkig te zijn* – het goede en beminde te dienen, het onmenselijke te *helen* en te *reinigen*, de *heelheid te heiligen* en uiteindelijk tot een *heerlijkheid (het wezenlijke geluk)* te komen in *Uw Rijk kome*. (§.4.1.).

6.1. Grond zoeken

In mijn vragen naar de *Verbeelding van geloof* (§ 3- -bijlage 1) lag het accent nogal op het cognitieve (het weten en kennen). In reacties klonk door dat mensen ‘er een tijd mee bezig waren geweest’ – ‘de vragen waren niet zo gemakkelijk’ – ‘het heeft nogal wat denkwerk gekost’ – ‘het was leuk om er mee bezig te zijn’ – ‘het heeft in de klas tot mooie reacties geleid’. De antwoorden refereerden naar een beleving – ‘waarin ik mijn inspiratie vind’ – ‘van waaruit ik in beweging ben of naar wat ik zoek en wat mijn richting is’ – ‘wat raakt aan mijn overtuiging’ – ‘waarop ik aangesproken kan worden’ – ‘waarvoor ik sta!’.

'Testudo', zo heet het nieuwe geloof, dat drie studentes van een gymnasium tijdens het vak levensbeschouwing bedachten. Het *geloof van de schildpad* – een *schild* van bescherming en wijsheid, studie en een *pad* om te gaan.

'God schaffen we af! Mensen moeten zelf de problemen oplossen en niet alles afschuiven op God. Het leven is eindig en daarom moet het hier gebeuren. In dit leven moet je het samen doen en de nadruk komt op het leven zelf en niet wat er na komt. Dat geeft ook houvast aan mensen die zoekende zijn. Het gaat om gelijkheid voor iedereen en leren respect te hebben. Geen oorlog over godsdiensten, daarom wordt de God-idee afgeschaft. Geen vaste dogma's en verplichtingen. Het leven is eindig, daarom moet het hier gebeuren. De grootste component is de liefde, dat geeft positieve energie in de ander en dat krijg je ook terug, daardoor neemt de vrede in de wereld toe. Pijlers van geloof zijn de actuele thema's over gezondheid, medemens, liefde, natuur, maatschappij, respect en ontwikkeling. Elke dag sta je even stil bij de dingen en de boodschap is 'wie goed doet, goed ontmoet'. Centraal staat de communicatie – 'het met elkaar' en we gaan uit van het goede van de mens – als hij een goed leven heeft, heeft de ander dat ook en daardoor is er een goede wereld.' (31)

En daartegenover of misschien wel aansluitend daarop de dichter en schrijver Gerard Reve in zijn eeuwig zoeken naar God vanuit zijn twijfel en zijn ervaren in de eenzame liefde waarnaar de mens waarachtig op zoek is.

Eigenlijk

*'Eigenlijk geloof ik niets en twijfel ik aan alles, zelfs aan U.
Maar soms wanneer ik denk dat Gij waarachtig leeft
dan denk ik dat Gij liefde zijt en eenzaam
en dat, in zelfde wanhoop, Gij mij zoekt zoals ik U'
(tekst Gerard Reve) (32)*

Mensen zijn op zoek, gaan de hei op om tot bezinning te komen, om weer een koers te bepalen - bezoeken kloosters om de weg naar binnen te vinden - lezen boeken, bezoeken cursussen of nemen deel aan spirituele bijeenkomsten om het innerlijke te beleven en een andere wereld of anders de wereld in te gaan. Het aanboren van een bron, die misschien opgedroogd is of nog maar mondjesmaat stroomt.

Van waar komt hij (§ 5.1.) is het zoeken naar die eigen oorsprong – het is het terugvinden van zijn eigen *wel* (=bron), zijn *schepping*, van waaruit zijn *bestaan* vorm werd én wordt gegeven, zijn *ik* in al zijn uniciteit tot wezen kwam én komt. Het is het *create* – (= scheppen, verwekken, veroorzaken en kiezen⁽³⁾), waarin de verschijningen van dat *ik* (*wezen= zijn*) aan het licht komen.

Het zijn die verschijningen waarin het *ik* levenslang zoekt naar een 'welbevinden' in een zin geven van zijn bestaan, een betekenis geven – zijn bestaan te *tekenen*. Het is een van binnenuit – als een *wel* – een naar buiten toe laten zien – als een *teken*. Het is een wederzijdse beweging van *er zijn* (*Hij die is*) en dat *zijnde* (*Hij die bestaat*).

‘Schepping = al het geschapene: de mens, natuur, wereld en kosmos, maar het is ook het gemaakte, het gecreëerde, soms het wonderlijke van bestaan. Het is de onbeschrijflijke liefde in mensen, de geboorte van een kind, het jong zijn en het ouder worden. Schepping is ook het verwoestende van mensen – om de schepping als maar naar mensenhanden te zetten en het ongeschondene aan te tasten. In haar unieke wezen van – Goed – mens-zijn is de mens rentmeester over de schepping en is daarmee een belangrijke Schepper. De vraag of er een Schepper buiten de mensen is, houdt mij niet zo bezig (het onbewijsbare, ik heb daar niet direct een voorstelling bij. Het Scheppingsverhaal is meer van symbolische betekenis en de schepping zelf is een constante evolutie van verandering. De Schepping is de voorwaarde voor het bestaan voor het leven nu en voor de toekomst van (onze) kinderen (generatie na ons). Het vraagt zorgvuldigheid om goed met de Schepping om te gaan, maar je mag en moet er ook van (kunnen) genieten.’ (student theologie) (33)

‘Doordat de mens van nature goed is, proberen we dit ook altijd als voorbeeld te laten zijn voor onze leerlingen. Hierbij zie ik het scheppingsverhaal uit de Bijbel als symboliek. Niet dat er werkelijk in het begin een vrouw en man was die een verboden vrucht aten, maar dat een mens, hoe goed die het ook heeft, altijd op zoek gaat naar grenzen. Niet dat God de wereld in 7 dagen schiep (de week), maar dat al die elementen de wereld om ons heen vormen. Zonder een van die elementen mist er iets, je moet er zuinig op zijn en het waarderen. (water, licht, lucht, natuur, mens enz.). Toch vertel ik het scheppingsverhaal wel aan kinderen. Het verhaal is nu om te verwonderen. Later, als kinderen ouder worden, kunnen ze zelf hierover bepalen of ze het letterlijk geloven of in een symboliek zien.’ (docent basisonderwijs) (33)

In het *Grond zoeken* ontdekt het *ik* zijn eigen beleefde en geleefde grondmotieven. Het is zijn *movere* (lt. =bewegen – roeren – overwegen) (34) in zijn aardse werkelijkheid van zijn (*be*)staan in de wereld. Volgens E. Borgman is het belang van een christelijke traditie dat het ‘een God ter sprake brengt die zich openbaart als oorsprong, dragende grond en doel van het bestaan, waarin het er niet om gaat deze traditie opnieuw van betekenis te maken, maar om steeds nieuwe betekenis te zien en aan het licht te helpen brengen. Het ware leven komt in de verborgenheid aan het licht, maar wat aan het licht komt is van universele betekenis.’ (14)

In de parabel van de ‘De verloren zoon’ wil de zoon zijn leven in een ander licht zien en vraagt aan zijn Vader ‘Vader, geef mij het deel van uw bezit waarop ik recht heb’. De zoon verzilvert het bezit en reist af naar een ver land. Hij leidt een losbandig leven en verkwist zijn vermogen. Toen hij alles had uitgegeven, werd het land waar hij verbleef getroffen door een zware hongersnood en hij begon gebrek te lijden. Hij kwam tot zichzelf en dacht ‘ik kom hier om van de honger. Ik zal naar mijn Vader teruggaan en tegen hem zeggen:

‘Vader, ik heb gezondigd tegen de hemel en tegen u, ik ben het niet meer waard uw zoon genoemd te worden: behandel mij als een van uw dagloners. Hij vertrok en ging op weg naar zijn Vader.’ (Lc.15, 1-20)(35)

Het *ik* (*zijn*) zoekt in zijn *movere* om het leven in ander licht te willen *zien*, in een *vinden* van die *bron* (*wel*), een geaardheid, een grond waarop het leven zich voltrekt en waarin niet altijd geplaveide wegen worden gegaan, waarop het *ik* alléén op pad wil gaan en zoekt - soms een leegte aantreft - een ongegrondheid, als los zand - zonder verband – een gevoel van vrij zijn en toch dat geluk niet te ervaren.

6.2.Aarden

In het boek *I have a dream* (36) zijn de belangrijkste redevoeringen uit de wereldgeschiedenis verzameld. Van Mozes tot Socrates, van Jezus tot Mohammed, van Luther tot Marx, van Gandhi en Maarten Luther King tot Nelson Mandela en Barack Obama. 'Yes we can' – een gelauwerde uitspraak, die als een credo klinkt in deze moderne tijd vanuit een visioen van *I have a dream* en het midden houdend tussen een wens en een gebod. Het is meer dan het eendimensionale 'I can', het is gecollectiveerd in het 'we can'. Er gaat een bepaalde geaardheid onder schuil, een zich kunnen verbinden aan een collectief doorleefd gevoel van we staan samen voor iets en we gaan er samen voor.

De eerste redevoering in het boek refereert naar het verhaal uit Exodus op de berg Sinai. De Joden zijn gevlucht van de slavernij uit Egypte, jaren geleden, en Mozes leidt zijn volk door de woestijn en er is een God, die een volk heeft geroepen. 'Een stem van boven', waar de goden verbleven, buitenaards. Hij, de God, stelt zich voor als de Ene God, die geen andere naast zich duldt en Hij stelt een aantal regels dat tot het goede moet leiden om bij Hem in de gunst te komen. Mozes ontvangt de *Woorden van God*:

*'Toen sprak God deze woorden: 'Ik ben de HEER, uw God, die u uit Egypte, uit de slavernij, heeft bevrijd. Vereer naast mij geen andere goden. Maak geen godenbeelden, geen enkele afbeelding van iets dat in de hemel hier boven is of van iets beneden op de aarde of in het water onder de aarde. Kniel voor zulke beelden niet neer, vereer ze niet, want ik, de HEER, uw God, duldt geen andere goden naast mij.
Misbruik de naam van de HEER, uw God, niet.
Houd de sabbat in ere, het is een heilige dag. Zes dagen lang kunt u werken en al uw arbeid verrichten, maar de zevende dag is een rustdag, die gewijd is aan de HEER, uw God; dan mag u niet werken. Want in zes dagen heeft de HEER de hemel en de aarde gemaakt, en de zee met alles wat er leeft, en op de zevende dag rustte hij. Daarom heeft de HEER de sabbat gezegend en heilig verklaard.
Toon eerbied voor uw vader en uw moeder. Pleeg geen moord. Pleeg geen overspel.
Steel niet. Leg over een ander geen valse getuigenis af. Zet uw zinnen niet op het huis van een ander, en evenmin op zijn vrouw, op zijn slaaf, zijn slavin, zijn rund of zijn ezel, of wat hem ook maar toebehoort.'* (37)

De principes van goed en kwaad lijken van buiten en van boven te moeten komen. Een God, die bevrijdt en met zijn volk op pad is gegaan om een aarde bewoonbaar te maken met een leidraad voor hen, die Hem wil volgen. Regels voor het gedrag van mensen, principes (= grondoorzaak, werkend beginsel 3), een modus voor moraliteit: hoe willen mensen omgaan met elkaar' en waarin wordt verbondenheid gevonden, wat is de aard van mensen en waarop zij aangesproken kunnen worden?

En iets verderop in hetzelfde boek *de Bergrede*, een onderricht van Jezus toen Hij een mensenmassa zag en ging zitten met zijn leerlingen om Hem heen:

*'Gelukkig wie nederig van hart zijn, want voor hen is het koninkrijk van de hemel.
Gelukkig de treurenden, want zij zullen getroost worden.
Gelukkig de zachtmoedigen, want zij zullen het land bezitten.
Gelukkig wie honger en dorst naar gerechtigheid, want zij zullen verzadigd worden.
Gelukkig de barmhartigen, want zij zullen barmhartigheid ondervinden.
Gelukkig wie zuiver van hart zijn, want zij zullen God zien.
Gelukkig de vredestichters, want zij zullen kinderen van God genoemd worden.
Gelukkig wie vanwege de gerechtigheid vervolgd worden, want voor hen is het koninkrijk van de hemel.
Gelukkig zijn jullie wanneer ze je omwille van mij uitschelden, vervolgen en van allerlei kwaad betichten.
Jullie zijn het zout van de aarde'
Jullie zijn het licht in de wereld.'* (37)

Hoe eenvoudig lijkt het om een boek samen te stellen, te lezen en grondbeginselen op het spoor te komen, weer voor ogen te zien en uit te spreken. En, hoe actueel zijn de woorden van de oude Bijbelverhalen, bijna in elk huis (nog) aanwezig in misschien wel een stoffige boekenkast. Woorden die meer dan een herinnering zijn of een proza. Woorden die wortels zijn en de (westerse) samenleving tekenen en (zouden willen) verbinden.

Mensen vinden hun geaardheid in een zoeken naar zin, een *zijn* als individu, in relaties in het samen leven met anderen, waardoor het *ik* zijn identiteit (= *eenheid van wezen*) krijgt. Hoe wil het *ik* zich verhouden tot zijn omgeving, een schepping die hem omringt en hoe is zijn gericht-zijn in een verwachting en hopen naar hoe het beter kan, naar dat visioen van gelukzaligheid en heerlijkheid. Wat is de leidraad in zijn leven en hoe geeft hij zelf *sense* (=smaak) aan het leven door het *zout en het licht van de aarde te zijn*?

De *Woorden van God* zijn niet zo uit de lucht komen vallen. ‘De Wet van Mozes draagt een eeuwenoude rechtsgeschiedenis in het Oude Oosten in zich – van Hammurabi in Babylon via de Egyptenaren aan de Nijl en de Hethieten in Klein Azië. Het is een antwoord hoe mensen, die hunkeren naar humaniteit en gerechtigheid geholpen kunnen worden of zoals de Ierse dichter Bernard Shaw eens zei: Religies geven antwoord op de dorst van mensen. Wie dorst heeft moet drinken en het meeste water stroomt in de grote rivieren van de mensheid’.(39)

Alle religies en levensbeschouwingen kennen deze grondbeginselen, waarin mensen zich willen vinden om tot een goed mens en een goed samenleven te komen. Mensen hebben inspiratie nodig om tot een goede moraal te komen om tot het goede in staat te zijn. In de westerse christelijk humanistische cultuur wordt veel vanuit de eigen bril, de overwegend eigen (westerse) ogen naar anderen gekeken, vanuit een eigen geaardheid, een eigen denken en doen, als datgene dat goed is en mogelijk wel het beste. Daarbij zich te weinig bewust van dat de ander in zijn wezen ook het goede in zich heeft. Het leven in verscheidenheid maakt mondiaal samenleven slechts dan mogelijk als die verscheidenheid van de ander ook wezenlijk aan het licht mag en kan komen.

In dat verstaan kan God *het goede* zijn en in de woorden van Jezus zelf: ‘Er is maar één ding dat werkelijk van belang is: God liefhebben met heel uw hart en de naaste als u zelf’ (Mc.12).

Immanuel Kant, een van de grondleggers van de westerse filosofie, formuleerde het in zijn categorische imperatief:

*‘Handel zo alsof de maxime van uw handeling door uw wil tot algemene natuurwet zou moeten worden.
Handel zo dat ge de mensheid zowel in uw persoon als in de persoon van ieder ander,
steeds tegelijk als doel en nooit als middel gebruikt.
Vraag uzelf of ge de handeling die ge in de zin hebt, indien ze volgens een wet der natuur,
waarvan ge zelf deel zijt, geschieden moest, wel als door uw wil mogelijk zoudt kunnen beschouwen.’(38)*

En Karl Jaspers voegt er aan toe, dat de betekenis is: ‘Wanneer ge handelt, wees u er dan van bewust dat de wereld niet is, zoals ze is, maar dat gij handelend haar mede voortbrengt. Wat eigenlijk is, ervaart ge niet door kennis, maar door uw doen.’(38) De mens ontdekt niet alleen haar *wel* (haar bron), maar creëert ook haar eigen *schepping*, haar eigen bestaan, de grond waarin hij aardt.

‘De moderne mens moet zijn heil op aarde zoeken en daarvoor is beperkte tijd’(40) of zoals mr.Eckhart het verwoordde op de vraag ‘de zin van het bestaan? Ik weet het niet, ik leef graag.’ (40) En als in dat leven *God het goede* is en de *goedheid het Ene* en als dat als geaardheid van het bestaan genomen wordt, dan is het deze God die de *vaste grond* is waarin wij wortelen en is het Gods

toekomst die in de boodschap van Jezus aan het licht gekomen is' ⁽¹⁴⁾ als een '*God van liefde*' (1 Joh.4,8) en 'alleen de liefde die leven doet en het leven waarlijk goed maakt. Zij is de ware wortel van alles wat van belang is.' ⁽¹⁴⁾ Het is *de liefde* die tot het leven leidt – het is het daarin sprekende – *de liefde* – die 'het brood van het leven is' (Joh.6,48) – 'het licht in de wereld' (Joh.8,12) – 'de goede herder' (Joh.10,11) en de 'ware wijnstok' (Joh.15,1).

Het is d t leven dat een mens leeft op zoek naar *liefde*, geborgenheid, het meest primaire, principale (grondoorzaak als werkend beginsel), waarin de mens haar warmte geeft en waarin het goddelijke tot verschijning kan komen. Want daarin bevinden zich de antwoorden op de *trage vragen* in het bestaan. In de momenten van twijfel, van een niet-weten, een gevoel van verloren zijn, verlaten door iedereen, alleen zijn. In de momenten van confrontaties van verlies, van loslaten waaraan je zo gehecht was, die ene die je nog zo graag bij je wilde houden, het vasthouden van het dierbare, waarin je geluk oneindig leek. In die momenten, die misschien onuitspreekbaar zijn, een zo intens samen leven, dat woorden de stilte niet hoeven te verbreken en er een als *vanzelf-verstaan* is. In die momenten van ongeloof, van het niet kunnen bevatten van wat mensen kan overkomen, wat mensen elkaar aan kunnen doen, het onmogelijke, het verwoestende en onmenselijke, de wellust van macht en het ontbreken van vrede.

Het is het gevoel van *liefde* in een ware aard, gewetensvol, in een willen kennen en nog meer een willen kunnen geven, om daarin *wel* te kunnen *zijn* en te verblijven. Vanuit een boodschap gericht op het *nederige, de treurenden en zachtmoedigen, het hongeren en dorsten naar gerechtigheid en barmhartigheid, zuiver van hart willen zijn en vrede willen stichten*. Het is die volkomen *liefde*, die het menselijke te boven gaat en in een goddelijke horizon haar volkomenheid vindt en het zal die horizon zijn waarop de mens zich zal moeten blijven richten om zijn weg te kunnen gaan en zijn pad begaanbaar te houden. En als die horizon mistig wordt of verder uit het zicht verdwijnt, waar zal dan de *liefde* zijn, die moet verbinden en *trage vragen* kan verstaan?

6.3.Vestigen

De centrale vraag van geloof en voor de theologische kenners is niet *Bestaat God?* De vraag is *of mensen Zijn bestaan waar willen maken?* Zijn mensen in staat – staan zij er voor in- willen zij er voor gaan - om die horizon van *liefde* dichterbij te laten komen en *waarheid* te laten zijn?

'Willen mensen het *geluk (eudemonia)* - het *welzijn* - als het grondmotief van alle menselijke handelen nemen, als de enige maatstaf om het handelen daaraan te toetsen' ⁽⁴⁰⁾ en wat betekent in die zin een deugdzzaam leven?

'*God is liefde*' was het enige antwoord, dat ik terug kreeg van iemand op al mijn vragen (bijlage 1).

God is *Liefde*, het wezenlijke beginsel van waaruit het geborene geschapen wordt en waarin een mens zijn eigen bestaan wil leven en geven. Een groter geluk kan er bijna niet zijn. Mensen hebben een *God(sbeelden van Liefde)* nodig om scheppend en dienend te kunnen zijn. In gezegden laten mensen het elkaar weten 'je kunt geen twee heren dienen' of meer Bijbels, 'niet tegelijk Jezus en de Mammon (geld/bezit)'. Geld maakt niet gelukkig – er is meer in het leven dan dat. Mensen willen *zielsgelukkig* zijn – er is een weg naar binnen nodig om meer uit het leven te halen, om meer te *zien* en te *beleven*, het leven te *doorleven*.

De verloren zoon (§ 6.1.) komt tot zichzelf en besluit weer naar huis te gaan, terug naar zijn vader. Henri Nouwen ⁽¹⁵⁾ beschrijft dat beeld van 'verloren zijn, de leegte van vernedering, mislukking, als een slaaf geworden zijn'. Hoe verder de zoon van de Vader (*God = Liefde*) is des te minder wordt de stem van de geliefde zoon gehoord. De wereld wordt donker, zinloos, verloren in het niets, geen medemenselijkheid meer, geen *gemeenschappelijkheid*, uitgestoten te zijn en voor de dood gekozen. Maar uiteindelijk tot leven te zijn gekomen – een herontdekken van identiteit, van wie hij in *wezen*

is met een gevoel van het niet meer waard te zijn een zoon genoemd te worden en een lange weg naar huis te gaan en thuis te komen' (15):

De terugkeer van de verloren zoon

Zijn vader zag hem in de verte al aankomen. Hij kreeg medelijden en rende op zijn zoon af, viel hem om de hals en kuste hem. 'Vader' zei zijn zoon tegen hem, 'ik heb gezondigd tegen de hemel en tegen u, ik ben het niet meer waard uw zoon genoemd te worden.' Maar de vader zei tegen zijn knechten: 'Haal vlug het mooiste gewaad en trek het hem aan, doe hem een ring aan zijn vinger en geef hem sandalen. Breng het gemeste kalf en slacht het. Laten we eten en feestvieren, want deze zoon van mij was dood en is weer tot leven gekomen, hij was verloren en is teruggevonden.' En ze begonnen feest te vieren.(Lucas, 15,20-24)

Het is dat beeld, waarin de Vader zijn *ontvankelijkheid* toont, met open armen *ontvangt* van wat verloren en dood was en weer *teruggekeerd* en *levend* geworden is. Het is het beeld zoals Henri Nouwen dat schetst van dat je het niet alleen kunt – je kunt niet alleen een ware *gemeenschap* *scheppen* en alléén in vrijheid leven – je kunt je zelf niet *thuisbrengen* – er zal altijd iemand zijn, waarbij je *thuis kunt komen* – je zult geen rust vinden, voordat je je thuis gevonden hebt – een plaats van *vertrouwen* – waar *liefde* je deel zal zijn.

En in een ander beeld, een verhaal van twee mensen, die op weg zijn en een onbekende, die met hen meegaat, na een enerverende gebeurtenis in Jeruzalem zo'n 2000 jaar geleden. De executie van hun bevrijder, de dood van iemand, waar hun hoop zo op gevestigd was, waarin verlossing werd gezien, geloof en verwachting, de bevrijding van onderdrukking en angst. Ze zitten er vol van wat hen is overkomen, alles lijkt verloren, hen afgenomen, de ogen lijken blind en ze zijn met stomheid geslagen, de wereld bestaat even niet voor hen. Maar Hij blijft met hen meegaan en ze nodigen Hem uit om te blijven en Hij geeft een *teken om te delen* en de ogen van de twee mensen gaan open om te zien:

Ze naderden het dorp waarheen ze op weg waren. Jezus deed alsof hij verder wilde reizen. Maar ze drongen er sterk bij hem op aan om dat niet te doen en zeiden: 'Blijf bij ons, want het is bijna avond en de dag loopt ten einde.' Hij ging mee het dorp in en bleef bij hen. Toen hij met hen aan tafel aanlag, nam hij het brood, sprak het zegengebed uit, brak het en gaf het hun. Nu werden hun ogen geopend en herkenden ze hem. Maar hij werd onttrokken aan hun blik. Daarop zeiden ze tegen elkaar: 'Brandde ons hart niet toen hij onderweg met ons sprak en de Schriften voor ons ontsloot?' Ze stonden op en gingen meteen terug naar Jeruzalem, waar ze de elf en de anderen aantreffen, die tegen hen zeiden: 'De Heer is werkelijk uit de dood opgewekt en hij is aan Simon verschenen!' De twee leerlingen vertelden wat er onderweg gebeurd was en hoe hij zich aan hen kenbaar had gemaakt door het breken van het brood. (Lucas, 24, 28-35 – Emmaüsgangers)

Hij, de Jezus, die een voorbeeld voor deze twee mensen is, laat hun *ogen open* gaan, laat hun *hart* branden en laat hen teruggaan naar vrienden om het *verschijnen* en het *kenbare te delen van het nieuwe zien*. Het zien van het *gelaat van de ander*, een reisgenoot, in een weten, dat je niet alleen op weg bent, ontmoetingen op je pad, waarin je ook zelf thuis zult komen.

In een Joodse vertelling klopt een vluchteling midden in de nacht aan bij een huis waar een gezin woont:

*Als de vader de deur opent zegt de vluchteling: 'Help me, de politie zit achter me aan.'
De vader beseft het gevaar. Hij denkt aan zijn vrouw, aan zijn kinderen en zegt: 'Dat kan ik niet doen, het spijt me, ik heb een gezin.' Diezelfde nacht nog wordt de vluchteling opgepakt en in de kelders van de geheime politie gemarteld en vermoord. Als de huisvader daar een paar dagen later van hoort voelt hij zich schuldig en gaat naar de rabbi om zijn hart te luchten. Deze vraagt hem: 'Waarom heb je die vluchteling niet binnengelaten en verborgen?' Hij antwoordt: 'Omdat het gekkenwerk zou zijn geweest! Ik had toch mijzelf en mijn hele gezin in gevaar gebracht! Ja, als de Messias komt, dan zullen we tot zulke daden in staat zijn...'.
Waarop de rabbi zegt: 'Het was de Messias'(40)*

Mensen ervaren een *grond* van *geaardheid* om in een *dragende grond* – een fundament te kunnen leggen – om tot een eigen *vestiging* te komen en te verblijven. In de overlevering (traditie) worden wortels gevonden – een houvast – als een bindmiddel – gekenmerkt in wie je bent – van waar je gekomen bent en naar waar je wilt gaan. Het voelt als een vertrouwd beeld – in wat je eigen *zien* is – een visie – een verwachting waarop het willen vestigen zich richt – een koers – een weg, die te gaan is en begaanbaar wordt. Bij jezelf thuiskomen – is je zelf vinden – in een weg naar binnen, dat leidt tot een evenwicht, een balans: naar binnen zijn in wie je naar buiten ook bent. Een soms ervaren van de leegte, maar ook weten dat er een ontvankelijkheid voor het goede en het liefdevolle zal zijn. Ontmoetingen met jezelf, een kijken in de spiegel: Wat zal de dag van vandaag brengen – hoe sta ik er bij en geeft mijn leven die zin die ik wil zijn?

*'Na een ernstig auto-ongeluk raakt hij meervoudig gehandicapt. Zijn leven zag er van het ene op het andere moment totaal anders uit. Als 20-jarige, studerend met een ambitie om de wereld te willen veranderen, werd hij gekluisterd aan zijn rolstoel. Maar zijn leven stond niet stil, hij wilde niet zijn handicap zijn. Zijn geloof – zijn visie werd zijn houvast – een horizon van dat het beter en anders kan, bleef hem binden en boeien.
'Mijn handicap is uiterlijk, het gaat om wat ik van binnen uit ben en wat ik kan betekenen'.
Hij pakte vrijwilligerswerk op en vond zijn weg en accepteerde zijn beperkingen,
geleid door een sterk geloof in een God van liefde, die hem nabij bleef.' (2011 – in gesprekken met)*

Het vestigen in jezelf of zoals Hans Wopereis (41) het beschrijft in het boek *Het licht en de korenmaat* 'Je ziel als werkgever' te zien. Wat is je bezielende kracht, waarin ligt het onderscheid, wie je zelf bent en waar gaat je verlangen en verwachting naar uit en hoe maak ik dat bereikbaar en wezenlijk voor mezelf en voor de ander?' Hoe wordt mijn geloof in een God van Liefde '*mijn wil geschiede*'?

De kunst om geloof in het leven te verstaan, vraagt om het creëren van een eigen programma voor het leven: 'een *levensvertrouwen* tijdens verschillende leeftijden en levensfasen. Om *levensvreugde* ondanks alle zorgen en teleurstellingen; een *levensweg* ondanks alle inspanningen en tegenstand. Om een *levenszin* in spirituele levensactiviteit, gericht op de grote zinvraag. Het vraagt een *levensgrond*, waaruit wordt geleefd, de grond der gronden, waarop een vertrouwend geloof rust. Een *levensmacht*, die als heilige Geest oorsprong, midden en doel van de levensprocessen is en ook kracht verleent een weg tot het einde toe te gaan. Een *levensmodel* waarop het leven zich richt en ook steeds weer op richt en het *levensleed*, dat in overeenstemming met het levensmodel bevochten wordt in de hoop het te overwinnen.' (42)

Zo kan het leven een motto, een persoonlijke missie krijgen:

*'Al is er maar één, één mens die zich aan jou verwarmt,
één mens wiens hoop, wiens troost, wiens lente je bent.
Al is er maar één mens die een mens aan je heeft, je leeft, je leeft niet tevergeefs.
Je beantwoordt aan je bestemming.'* (Dalai Lama)

In een tijd van oneliners, tweeds en sms-jes is het antwoord op de vraag

***waartoe ben ik op aarde?:
om God te dienen en hier en in het hiernamaals gelukkig te zijn***

misschien wel het meest effectieve, actuele en relevante antwoord dat gegeven kan worden. Het refereert aan de overgeleverde verhalen in een geschiedenis, die God (*de Ene die Liefde is*) ging met de mens (de ander) en waarin een verbintenis werd aangegaan om een boodschap te verstaan en zich daarmee te willen identificeren en laten inspireren. Een boodschap om een visie te willen ontwikkelen die naar een horizon reikt (visionair willen zijn) – in een verder zien dan het eigen blikveld: overstijgend / transcendent – in dat wat boven je zelf uitgaat. Het is een zoeken naar een heilsbetekenis, in die heelheid van leven, waarin maar één volkomenheid kan zijn – *Liefde* – een goddelijke liefde.

De vraag *waartoe ben ik op aarde?* is daarmee beantwoord: om de *liefde (=God)* te dienen – om hier *scheppend* in het liefdevolle te zijn – om het *wel* te vinden en het *zijn* te zien – om een *hierna* te scheppen van geluk – om tot een heelheid in het *hiernamaals* (dat wat na mij komt) te komen in een *heerlijkheid* (gelukzaligheid – een *zielsgeluk*) om dat *Godsrijk (Liefdes Rijk)* te laten verschijnen.

*Thomas kijkt nog eens naar de hemel –
hij wil de sleutel van de poort van de hemel.
Hij mist zijn moeder. Kon ik haar maar zien?
Zijn moeder die liefdevol voor hem was,
die altijd voor hem klaar stond en die hij nog zo nodig had.
Hij kijkt nog eens naar de hemel en
zoekt naar de hand die naar hem uitgestoken wordt,
de stem die naderbij komt en
een 'onbekende', die met hem mee gaat op zoek naar... (§ 5.3.)*

"De verloren zoon keert terug naar zijn Vader...." (Rembrandt)

Terugkeren is als een vestigen in jezelf
om het *wel* te vinden en het *zijn* te zien.

7. Bouwstenen en een handreiking

Geestelijk verzorging, in haar professie, heeft een expertise opgebouwd, die de weg naar de ziel en een zielsgeluk zichtbaar kan maken. In dit essay (§ 3 t/m § 6) worden thematieken verkend om in gesprek te komen over zingeving- en bestaansvragen, het ontwikkelen van een levensboek, educatieve en/of bezinningsactiviteiten en geloofscommunicatie. In het vertellen van verhalen, het oproepen van herinneringen, het laten zien van beelden en het aandacht geven ontplooit het levensverhaal zich. Het geeft ruimte om betekenisvol te zijn en mogelijkheden om nieuwe wegen te zien. In dit hoofdstuk worden de bouwstenen voor de handreiking toegelicht. De bijlagen geven dimensies aan die in de levensloop, geloofsontwikkeling, gezondheid, welbevinden en zingeving een rol spelen. Het brengt de beschreven thematiek in een breder kader en het kan een handvat zijn voor het verder verdiepen van gewenste activiteiten of programma's.

In de moderniteit lijkt de belangstelling voor religie te zijn verminderd. Het schijnt dat een seculier en hedonistisch denken het gedrag en handelen bepaalt. Tegelijkertijd neemt de belangstelling voor geloof- en zingevingvragen toe, zij het minder binnen de traditionele religies en instituties. Het *zoeken naar zin* staat hoog op de agenda's van de geestelijke gezondheidszorg en binnen welzijn- en zorginstellingen wordt beleid ontwikkeld om (mentaal) welbevinden te bevorderen. *Ziekte en zorg* worden vervangen door een beleid dat zich richt op *gedrag en gezondheid*. Welbevinden heeft immers een grote invloed op gezondheid (43- bijlage 9) en in een parafrasering daarop:

in de mate waarin geloof in het leven wordt gezien des te sterker wordt zielsgeluk ervaren

Geestelijke verzorging en religieuze instituties, als zij daar waarde aan hechten, kunnen een rol van betekenis spelen. Geloof speelt zich af in een grotere ruimte dan het religieuze of kerkelijke. Geestelijke verzorging zal haar eigen positie en profilering moeten vinden om in gesprek te gaan over geloofsvragen (zingevingsvragen). Als dit onvoldoende wordt erkend en herkend door geestelijke verzorgers, zal dit tot gevolg hebben dat zelfstandig ondernemers / professionals en organisaties zich op deze zingevingvragen (geloofsvragen?) zullen richten, sterker nog het gebeurt al. En natuurlijk kan daar van alles van gevonden worden: is het waardeperspectief wel goed van waaruit wordt gedacht en gehandeld – welke traditie en grondhouding is de leidraad van het denken en doen – gaat dit niet ten koste van..... en hoe zit het dan met het ambt? etc.. Binnen de beroepsgroep van geestelijke verzorging lijken introspectief gedrag en traditionele geaardheid ontwikkelingen nogal eens in de weg te staan. De eigen boodschap verliest aan kracht, waardoor het individu nog meer een shopgedrag gaat vertonen en gemeenschapszin vermindert. Organisaties en financiers vinden andere oplossingen om geestelijke verzorging inhoud te geven, dan wel te reorganiseren.

De mate waarin geloof in het leven wordt gezien draagt er toe bij dat zielsgeluk wordt ervaren en in de vertaling naar dit essay is de boodschap:

*'om het **wel** te vinden
en het **zijn** te zien'*

7.1. Geloof in het leven – een kunst van leven (de bouwstenen)

Verbeelding van geloof (§ 3)

Het oproepen van geloofsbeelden laat een perspectief zien, waarin een ervaren aan het licht komt: een gevoel van vertrouwen of wantrouwen, van liefde en verbondenheid, van ik en het andere/de ander, van er bij horen of verloren zijn, van hoop en verwachting, van schuld en schaamte, van het bestemde en onbestemde, van geluk en ongeluk, van vasthouden en loslaten.

Het spreken over geloof is een laten opkomen van het zekere en onzekere in het bestaan, een zoeken naar balans van verleden, heden en toekomst. In het *ik geloof* stelt een mens zich in wezen voor aan de ander, wordt een stand van zaken – een barometer van het gevoel weergegeven - een gevoel van stilstaan of bewegen, het sluimeren van hoe het was, een wensbeeld van hoe het zou kunnen zijn of een dromen hoe het worden zal.

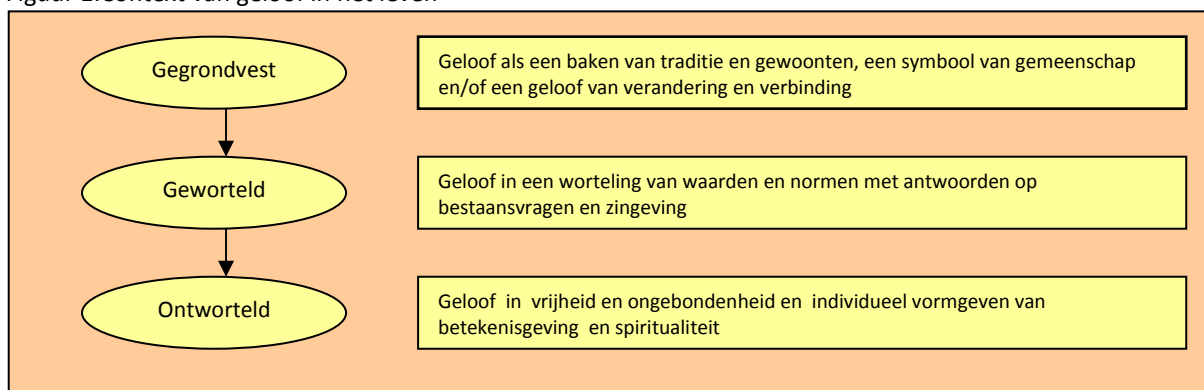
Geloof in de context van het leven (§ 4)

Geloof manifesteert zich vaak als een gegeven dat van buiten af is of wordt aangereikt en van binnenuit wordt gedragen in een *gegrondvest* zijn. Een bijna blindelings kunnen geloven, omdat het nou éénmaal zo is en altijd zo was. Of in een veelheid van schoonheid en kunst als een getuigenis van een ver verleden met al zijn rijkdom en macht. Of als een baken van traditie, een waardevastheid, niet aan verandering onderhevig, rotsvast, alsof de tijd voorbijglijdt en de wereld stil lijkt te staan. Of in een hoopvol *vertrouwen*, een in beweging zijn, een zoeken naar wegen om onderdrukking te weerstaan op weg naar bevrijding. Geloof als een symbool van *gemeenschap en verbinding*.

Geloof laat zich zien in een *bewogen in beweging* zijn, in een *geworteld* zijn in een boodschap van *barmhartigheid en gerechtigheid*, een inspiratie om het eigen leven inhoud te geven, gericht op de ander, het zin geven aan het kwetsbare, het wortelen in vaste grond van waarden en normen met antwoorden op bestaansvragen en zingeving.

Geloof wordt minder herkenbaar in een ontwikkelde en moderne samenleving, waarin rationaliteit in het kennen en weten tot norm verheven is. De duidingen van geloof zijn minder zichtbaar en liggen in het individuele verborgen, als een *iets* persoonlijks. Betekenisgeving en spiritualiteit worden in vrijheid en ongebondenheid vorm gegeven, een gevoel van *ontworteld* zijn.

Figuur 1: Context van geloof in het leven

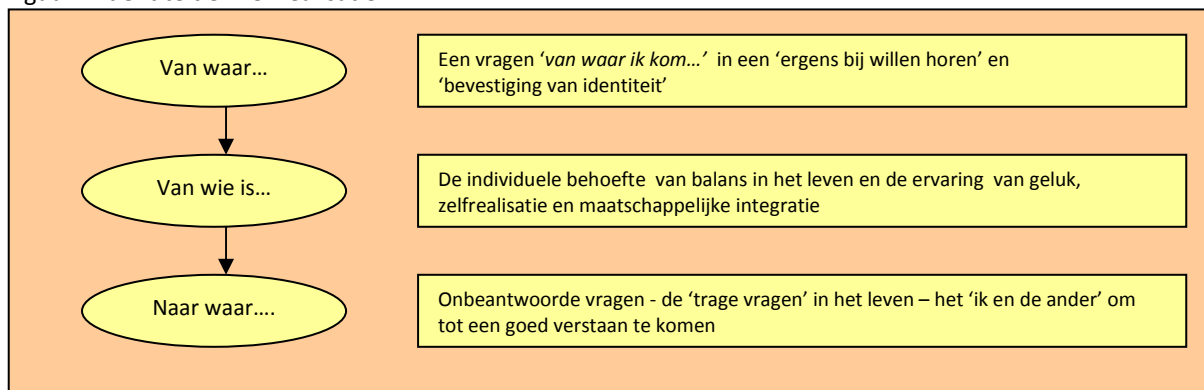
Geloof in het leven (§ 5)

Geloof in het leven is allereerst de vraag *Van waar hij komt?* Een kunnen voorstellen tot wie hij behoort of een zoeken naar het onbekende, het niet meer kunnen duiden en een willen weten van iets achter je te hebben gelaten, een ontvlucht zijn, gevoelens van littekens in het bestaan, een verloren zijn of juist de hervonden plaats van oorsprong in een komen tot bevestiging van identiteit.

Geloof in het leven is het vinden van een balans *Van wie hij in wezen is?* - in een ervaring van geluk, een willen welbevinden in het ontwikkelen van een eigen levensverhaal, een richtinggevend bestaan. Het is een ervaren van individualiteit en maatschappelijk zinvol te willen zijn en deel uit te maken van een gemeenschap.

Geloof in het leven is zoeken naar perspectief in *Naar waar hij gaat?* en wat hij ontmoet op die weg. Het kunnen antwoorden in de onverwachte momenten van het leven, in de verscheidenheid van dat bestaan, de ontmoeting met de ander, het buiten zichzelf kunnen treden om tot een goed verstaan te komen. Het willen zien van betekenis, naar waar het menselijke verlangen naar uitgaat, een realisatie van het zelf, het ontworstelen van wat hem in bezit heeft. Een verlangen naar liefde en geborgenheid om samen met de ander de 'trage vragen' in het leven te herkennen en te verstaan.

Figuur 2: Identiteit en zelfrealisatie

Geloof – thuis komen bij je zelf (§ 6)

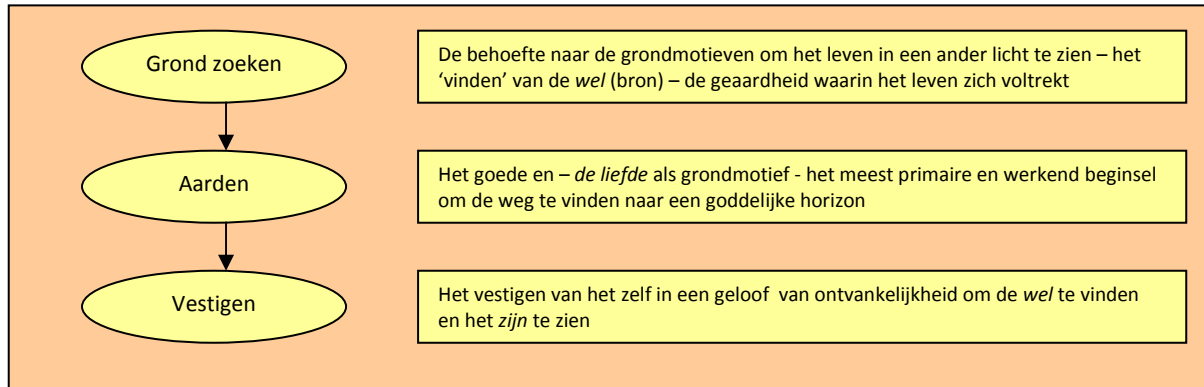
Geloof is de basale vraag *Waar toe ben ik op aarde?* – een antwoorden op de vragen 'waarom en waarvoor ben ik er?'

Geloof is daarin een *Grond zoeken* – het terugvinden van de eigen *wel* (=bron), zijn schepping, van waaruit zijn bestaan vorm werd en wordt gegeven - de grond van waaruit het nieuwe *zijn* tot verschijnen kan komen. Het is het zoeken naar de grondmotieven, het bewegen in zijn aardse werkelijkheid, zijn *(be)staan* in de wereld.

Geloof is het *Aarden* – het kennen van de principes, als grondoorzaken en werkende beginselen, dat wat geaard is en van begin af werkt op weg naar een horizon van *amor* (lt. liefde) en een *amare* (lt. dichtbij blijven) en dat spreekt uit het *cor dare* (lt. geven met het hart).

Geloof is een zich *Vestigen* in een grondige geaardheid, waarop fundamenten gelegd kunnen worden om tot een verblijf te komen, waarin het *wel* wordt gevonden en het *zijn* gezien. Het is de ontvankelijkheid vanuit het dienende, de liefde die heel maakt en een zielsgeluk laat verschijnen.

Figuur 3: Grondmotieven als werkend beginsel

7.2. Geloof in het leven – een kunst van leven (een handreiking)

De verbeelding van geloof is individueel en heel persoonlijk. Het wordt mede bepaald door de levensloop, de sociaal-maatschappelijke context en het inkleuren van de beleving. Zingeving in het bestaan wordt ontleend aan een geloofsovertuiging en wordt ingegeven door levensvragen (44-bijlage 11), die elk individu op enig moment zichzelf stelt:

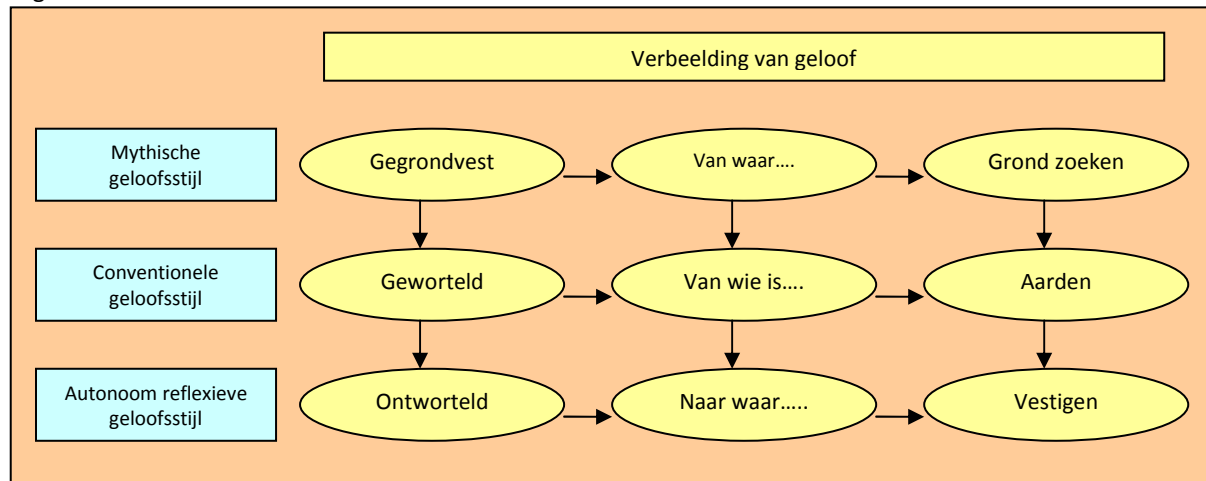
- Wie ben ik eigenlijk?
- Hoe kijk ik tegen anderen aan?
- Hoe kijk ik uiteindelijk tegen de tijd aan?
- Hoe kijk ik uiteindelijk tegen de natuur aan?
- Wat vind ik belangrijk als het gaat over het handelen van mensen?
- Wat vind ik uiteindelijk van eindigheid en beperktheid, van lijden en dood?

‘Er is een sterke relatie tussen zingeving en emotioneel welbevinden. Emotioneel welbevinden is een voorwaarde voor het ervaren van zin in het leven. Zowel bij zingeving als bij eudemonisch welbevinden staat het persoonlijke streven centraal. Dit heeft invloed op de intrinsieke motivatie en de vervulling van basisbehoeftes van verbondenheid, competentie en autonomie. Daarbij sluiten betrokkenheid (*engagement*) en zin (*meaning*) aan. Ze verwijzen naar de persoonlijke betrokkenheid en het overstijgen van het eigen leven in maatschappelijk of religieuze zin. Plezier (*pleasure*) is een gevolg van betrokkenheid en zin.’ (28)

De mate waarin en de wijze waarop een persoonlijk zingevingkader wordt ontwikkeld, waaraan vertrouwen (geloof) ontleend wordt, is voor iedereen verschillend. De menselijke levensloop is daarin bepalend. Is er een evenwicht of stagneren psychosociale crises de ontwikkeling van identiteit en zelfrealisatie? Zijn er belemmeringen in het zich eigen maken van ontwikkelingstaken, die een maatschappelijk functioneren in de weg staan? Worden er voldoende psychosociale kwaliteiten ontwikkeld om contacten en relaties aan te gaan? En geeft geloofsontwikkeling een gevoel van vertrouwen, van dankbaar kunnen zijn, van het schuld kunnen vergeven, van zin en betekenisgeving, van overgave, van gevoel voor gemeenschap, van zorg en het besef van het Heilige (ik- integriteit versus wanhoop – wijsheid)’. (bijlage 12)

Geloof in het leven vraagt een kunst van leven waarbij het individu zich in de spiegel afvraagt *waartoe ben ik op aarde?* Deze handreiking (figuur 4) geeft een mogelijkheid om vervolgvragen te stellen en zichzelf te antwoorden en mocht het individu er zelf niet uitkomen dan zijn er o.a. geestelijke verzorgers, die dit model kunnen gebruiken om de zin en de ziel openbaar te maken en te laten verschijnen.

Figuur 4: Geloof in het leven – een kunst van leven

Basis is de *verbeelding van geloof*, een brainstormen:

- Wat betekent geloof – geloven voor mij?
- Welke zin geef ik daar aan?
- Hoe ervaar ik het?
- Hoe leidt het mijn leven en waar leidt het toe?

De eerste kolom (verticale) thema's zoeken naar een traditie:

- Gegroundvest – geworteld - ontworteld
- Van waaruit is / wordt mijn geloof gevoed?
- Waar sta ik in een geloofstraditie?
- Waar bevind ik mij nu?

De tweede kolom (verticale) thema's zoekt naar een herkomst en een bestemming:

- Van waar kom ik?
- Van wie ben ik?
- Naar waar ga ik?

De derde kolom (verticale) thema's zoekt een weg naar binnen:

- Grond zoeken – aarden - vestigen
- Waar vind ik de *wel*, die in mij stroomt?
- Wat zijn de principes? (de werkende beginselen)
- Wat is het eigen fundament, waarop ik mij kan vestigen?

De horizontale thema's geven de gelaagdheid van geloof aan, die te herleiden zijn naar een geloofsstijl (§ 4.2.), niet met de bedoeling te stigmatiseren, maar als duiding van een perspectief en reflectievermogen.

- *Mythische geloofsstijl* : in een (gewaande) zekerheid van een gevoed geloof en zeker weten van waar het 'ik' toe behoort en op welke grond het 'ik' zich bevindt
- *Conventionele geloofsstijl* : in een geborgen zijn van waarden en weten wie het 'ik' is en een geaardheid in werkende beginselen
- *Autonome reflexieve geloofsstijl*: in een onafhankelijkheid en vragend zoeken naar zin om een eigen vestiging te vinden

De handreiking – het model – is niet statisch bedoeld. Er zijn zowel verticaal, horizontaal als diagonaal verbindingen te maken. De levensloop van de mens kent zijn momenten van passie, maar ook van gelatenheid, van ontwikkeling, maar ook van stilstaan, van nostalgie, van toekomstdromen, van voorspoed, maar ook van tegenslag. In het zoeken van geluk en de allesbepalende liefde zal *geloof in het leven – een kunst van leven* nodig zijn om het wel te vinden en het zijn te zien.

8.Slotbeschouwing

Soms zou ik willen, dat er meer tijd in die 24 uur van een dag zouden zitten en evenzo ervaar ik de beperkingen om mijn gedachten op papier te zetten in een gelimiteerd aantal pagina's. Mijn gevoel zegt dat deze opdracht niet af is en misschien is dat wel juist mijn bedoeling. Het proces dat ik schets zal nooit afgerond zijn en zal zich op ieder moment bij ieder afzonderlijk herhalen. Het is het boeiende van de mens, het ontwikkelen van een eigen gezicht in een zich verbinden met anderen met een perspectief naar een toekomst.

Het lijkt er op alsof de teneur in de samenleving niet hoopvol is, dat er een kijken en oordelen is vanuit een individueel belang, een beperkt blikveld. Overstijgende waarden en betekenissen naar een hoger geluk, een *zielsgeluk*, lijken verloren te gaan. Diagnoses en voorspellingen op de toekomst laten een ander beeld zien. Mensen zullen langer leven in een goede gezondheid en met meer tijd. Mensen zullen vanuit zichzelf en in een netwerk met anderen, gefaciliteerd door sociale media en technologie tot veel zelf in staat zijn. Tegelijkertijd blijven er vragen over zin en betekenis van het leven, is er altijd een menselijke behoefte van nabijheid en geborgenheid. De gerichtheid op gedrag en gezondheid maakt persoonlijke zingeving als brongever van geluk actueel. 'Het leven vanuit een betekenisvolle missie te zien en deze succesvol te kunnen nastreven in interactie met anderen, is een belangrijke pijler om tot dat geluk te komen.' (43 - bijlage 9) De mens blijft de weg naar binnen vinden. Het is de vraag op welke wijze een traditionele referentie (religies en levensbeschouwingen) daaraan zal bijdragen. Zeker is dat het verleden is geweest en nooit op eenzelfde wijze terug komt. Paradigma's zullen wijzigen en vertrouwde zekerheden, zullen in mogelijk snel tempo worden ingeruild voor een nieuw houvast. Pluriformiteit en diversiteit zullen daarin kernbegrippen blijven. Eén begrip, *liefde*, zal van een constante waarde zijn, duurzaam, niet inwisselbaar en gericht op hetgeen waarvoor een mens in heel zijn wezen bedoeld is *te zijn en wel te zijn*.

De mens blijft op weg gaan, zoals de oude grijze man in Kreta. Het hoeft niet ver van huis te zijn, je kunt het lopend af en ook steeds terugkomen van waar je vandaan komt. Het kunnen vreemden zijn, die op je weg komen en zonder vragen een bestemming zoeken. Het kan het kijken naar boven zijn in een hoopvol verlangen. Het kan het verhaal van jezelf zijn, waarin er vervreemding is, een gevoel van onbestemdheid. Het kan de zekerheid van geloof zijn, dat er een weg is met een bestemming en open armen, ontvankelijk voor het goede waarvoor een mens is.

Bronvermelding:

1. *"God in Nederland 1996-2006"* - Ton Bernts e.a. (2007 – ten Have)
2. *"Een boekje vol geloof"* – Alouis Otten (2008)
3. *"Kramers Handwoordenboek Nederlands"* – H.Coenders c.s. (1996 – Elsevier)
4. *"Wat is godsdienst"* – Karen Armstrong (Volkskrant Boekenfonds, Amsterdam 2008)
5. *"Moderne Sociologie"* - J.A.A.van Doorn en C.J.Lammers (1972 –Het spectrum, Utrecht)
6. *"Het naakte geloof"* - Geknot tot de kerk komt het geloof tot nieuw leven – Henri Fesquet (1973 Gooi en Sticht bv Hilversum)
7. *"Van animisme tot ietsisme"* – Religie in de westerse samenleving – Leen den Besten (2007 Boom, Amsterdam)
8. *'De tragedie van de Katharen'* – Claude Lebedel (1998 – Synthese Den Haag)
9. *'Kathechismus of christelijke leer'* – J.R. van Rossen (1948 – Achter het Stadhuis – Utrecht)
10. *'Christelijk Geloof'* – Dr.H.Berkhof (2007- Kok Kampen)
11. *'De katholieke kerk –een geschiedenis'* – Hans Küng (2001 – De bezige bij)
12. *"Geloven in een thuis in de samenleving"* – Alouis Otten (2009 – KCWO Hengelo)
13. *"Interview Hirsch Ballin"*- de Volkskrant 24-12-2010
14. *"Wortelen in vaste grond"*- Erik Borgman (2009 –Meinema Zoetermeer)
15. *"Eindelijk Thuis"* – Henri Nouwen (2002 – Lannoo Tielt)
16. *"Ingewijd en toegewijd"* – Gerard Groener (2003 – Meinema, Zoetermeer)
17. *"De toekomst van het christendom – van instituut naar beweging"* - A.Hoogewerf (2007- Damon Budel)
18. *'Van het ware geloof is weinig over'* – P.Giessen (De Volkskrant – 22-11-2008)
19. *'Geloven in het publieke domein'* – Expertmeeting en conferentie VNG/WRR (2008 VNG)
20. *"Geloven in een God die niet bestaat – manifest van een atheïstische dominee"* – Klaas Hendrikse (2007 – Nieuw Amsterdam)
21. *"Voorbij het dikke-ik – bouwstenen voor een kritisch humanisme"* – H.Kunneman (2009 – SWP Amsterdam)
22. *'Herordening van het sacrale. Religie, ethiek en zorginnovatie'* - Maarten Verkerk (2010 – Maastricht)
23. *"De weg naar het Avondland"* – Jan Leijers (06-02-2011 – Ned.2 VPRO)
24. *"Levensloopspsychologie"*- Nelleke Rögels (2009 – Nelissen)
25. *"Pastorale diagnostiek"* – modellen en mogelijkheden – Dr.Johan Brouwer (1998 – Boekencentrum)
26. *'Eeuwelingen'* - Levensverhalen van honderdjarigen in Nederland - Steffie van Oord (2004 – Pandora)
27. *"De sociale staat van Nederland"* – SCP (2009, Den Haag)
28. *"Psychologie van de levenskunst"* – Gerben Westerhof/ Ernst Bohlmeijer (2010 – Boom)
29. *"Zie in het morgenlicht"* – Dagboek– Ontmoetingen tijdens een stage - Alouis Otten (2010)
30. *"Geloven in het publieke domein"* – verkenningen van een dubbele transformatie – W.van de Donk, A.Jonkers, G.Kronjee en R.Plum (2006 – WRR Den Haag)
31. *"God schaffen we af"* – Leàn Mulder, Isabel Pieterse en Elyne Brunink (2011 – TC Tubantia – katern Leven)
32. *"Eigenlijk geloof ik niets"* – G.van het Reve (2011 – De Zwanehof viering)
33. *"Een spectrum van geloofsbeelden"*- Alouis Otten (juni 2008)
34. *"Prisma woordenboek: Latijn-Nederlands"* – H.H.Malinckrodt (2008 – Prisma Utrecht)
35. *"Bijbel"* – De nieuwe Bijbelvertaling – (2004 – NBG Heerenveen)
36. *'I have a dream'* – van de 10 geboden tot 'Yes we can' – Margreet Fogteloo (2010 – Bruna Uitgevers Utrecht)
37. *'Bijbel' – de Nieuwe Bijbelvertaling* (2005 – Uitgeverij NBG, Heerenveen)
38. *'Kant'* – Karl Jaspers (1967 – Het Spectrum)

39. *'De Tien geboden' –tussen opdracht en wijsheid* – Eugen Drewerman (2006- Meinema Zoetermeer)
40. *'Een ketterse Catechismus' – schets van spiritualiteit voor morgen* – Hein Stufkens (2008 – Ten Have)
41. *'Het licht en de korenmaat'- je ziel als werkgever* – Hans Wopereis (2009 – ten Have)
42. *'Wat ik geloof'* – Hans Küng (2009 – ten Have)
43. *"Lichaam en geest, welbevinden en gezondheid"* – Presentatie Jan A.Walburg (Trimbosinstituut / ZINbijeenkomst Utrecht 10-3-2011)
44. *"Levensvragen in de hulpvraag"* – een werkboek voor hulpverleners en pastores – Henri Rijksen / Annelies van Heijst (1999- Damon)

De verwijzingen leiden naar bovengenoemde bronnen. Ik sluit niet uit dat ik onbewust tekstdelen heb gebruikt die gelijkend kunnen zijn met andere concrete bronnen, die mij niet direct bekend zijn.

**Bijlage 1: Toelichting Thematisch onderzoek : “Verbeelding en betekenis van geloof”
“een spectrum van geloofsbeelden” (juni 2008)**

In 2008 hield ik een ‘bescheiden’ en niet wetenschappelijk onderzoek naar ‘de verbeelding en betekenis van geloof’. Mijn bedoeling was ‘mensen in eigen woorden’ te laten beschrijven ‘hoe zij over bepaalde geloofsthema’s denken en hoe zij deze ervaren’ – ‘wat roept het bij hen op?’

De thema’s zijn: geloof – God – schepping – Jezus – zonde en vergeving – hemel.

Met deze thema’s wilde ik aansluiten op de systematische theologie om op enig moment verbindingen te kunnen leggen tussen ‘het geloof in de beleving / verbeelding’ en ‘de de dogmatisering en verwetenschappelijking van geloof’.

Ik vroeg verschillende mensen een vragenlijst in te vullen: docenten in het basis- en voortgezet onderwijs, pastores en geestelijk verzorgers en vrijwilligers binnen zorginstellingen en parochies en studenten theologie. Ik ben me van bewust geweest dat de referentiegroep selectief was.

Mijn zus, docent in het basisonderwijs, was bereid haar jaargroep 6, de vragen voor te leggen.

Op een VMBO-school had ik groeps gesprekken met leerlingen, variërend van 12 tot 14 jaar.

De totale respons bestond uit:

- 26 reacties van leerlingen basisonderwijs
- 11 leerlingen VMBO onderwijs (3 groepen)
- 6 reacties uit het docenten basis en voortgezet onderwijs
- 4 reacties van vrijwilligers
- 5 reacties van studenten theologie
- 6 reacties van geestelijke verzorgers en pastores

In de reacties klonk ook door dat mensen ‘er nogal een tijd mee bezig waren geweest’ - ‘het niet zo gemakkelijk was’ - ‘het nogal wat denkwerk heeft gekost’ - ‘het leuk was om er mee bezig te zijn’ - ‘het in de klas tot mooie reacties heeft geleid’ – ‘ik ben benieuwd wat het oplevert’.

Ik verwerkte de reacties in een ‘verzamelverslag’ : *‘Een spectrum van geloofsbeelden’*. Hierin zijn alle reacties letterlijk verzameld.

Het thema ‘geloof’ werkte ik verder uit in *‘Een boekje vol geloof’*, waarin ik reacties met elkaar verbond en in aanvulling daarop ook andere bronnen gebruikte. Het leidde tot een gevarieerde verzameling van ‘beelden van geloof’, waarin ‘geloof’ een intentionele waarde is die de basis is van ‘vertrouwen en perspectief in het leven van mensen’.

Vragen “ Een spectrum van geloofsbeelden”

Leeftijd : **Opleiding :** **Godsdienst :**

Thema / begrip	Jongeren (leerlingen) / docent(en) / onderwijsinstelling
Geloof : - Geloof je? - In wat? - En hoe? - Bid je wel eens en hoe?	
God - Bestaat God? - Welk beeld heb je daarbij? - Hoe weet je dat?	

Thema / begrip	Jongeren (leerlingen) / docent(en) / onderwijsinstelling
Schepping - Wat versta je hieronder? - Is er een schepper? - Hoe moet je omgaan met de Schepping? - Vind je de schepping belangrijk? - Waaruit blijkt dat?	
Jezus - Wie is je voorbeeld inspiratie? - Waarom? - Weet je wie JC is? - Welk beeld? - Hoe weet je dat?	
Redding (zonde – boete – vergeving) - Wat is zonde? - Bestaat vergeving? - Wat is goed / wat is slecht? - Moeten mensen verlost worden van het kwaad? - Zijn mensen goed of slecht?	
Hemel (toekomstverwachting) - Wat versta je onder een hemel? - Bestaat er leven na de dood?	

Bijlage 2: “Geloven in een ‘thuis’ in de samenleving” – bevindingen van ontmoetingen met gelovigen in de werkelijkheid van het leven (juni 2009)

In ‘2009 ging ik op zoek naar ‘wat mensen bewogen in beweging houdt in de samenleving?’ Ik richtte mij daarbij op het ‘snijvlak van kerk en samenleving’, daar waar geloof vanuit het individuele tot beweging komt. Ik had gesprekken met pastores diaconie en vrijwilligers en professionele werkers in diaconie en maatschappelijk activeringswerk.

In totaal had ik 10 gesprekken en ik hanteerde daarbij een ‘gespreksopzet’ (zie hieronder). Deze bleek in de gesprekken meer een handvat dan een leidraad. Gesprekken hadden een open karakter. Mijn stage vervulde ik vanuit het KCWO, het Katholiek Centrum voor Welzijnsbevordering Overijssel, waar ik overigens ook bestuurslid van ben. Marginaal kwam het verband met het KCWO naar voren.

De resultaten van de gesprekken zijn samengebracht in een verslag van bevindingen “*Geloven in een ‘thuis’ in de samenleving – bevindingen van ontmoetingen met gelovigen in de werkelijkheid van het leven*”. Ik kwam daarbij tot vier hoofdthema’s:

- o *Boodschap en boodschapper* (missie en visie)
- o *Geroepen en verbonden* (beleid en organisatie)
- o *Samen doen / samen vieren* (plannen en activiteiten)
- o *Een vernieuwde gemeenschap* (toekomstverwachting)

Het verslag is gepubliceerd vanuit het KCWO, rondgestuurd naar reflectanten en belangstellenden. Tijdens de jaarvergadering van het KCWO heb ik in een inleiding de bevindingen toegelicht en waren deze een basis voor het verder bespreken van het thema ‘motivatie vrijwilligers’.

Gespreksopzet:

Thema	Aandachtspunten / vragen
Centrale vragen	- o Hoe laat de kerkgemeenschap zich leiden door de missionaire boodschap van barmhartigheid en gerechtigheid? (de missie – visie – intrinsieke motivatie) - o Hoe wordt de diaconie in kerkelijke samenwerkingsverbanden vorm en inhoud gegeven in de veranderende context van samenleving en verminderde participatie van kerkleden.” (beleid – programma – activiteiten – resultaten) - o Inhoudelijk worden de zeven werken van barmhartigheid en de daaraan gerelateerde activiteiten als uitgangspunt genomen: hongerigen voeden - dorstigen laven - vreemdelingen huisvesten - naakten kleden - zieken bezoeken -gevangenen bezoeken - doden begraven - vrede stichten
Diaconale activiteit	Armoede – Ouderenzorg – Ziekenzorg - Verliezen verwerken Jongeren - Diversiteit – ‘anders zijn’ - Dialoog (multiculturele samenleving) - Missie – derde wereld - Landbouw en zorg Zorg en zingeving - WMO – kwetsbare groepen - leefbaarheid - Kerk en samenleving - samen leven van generaties
Missionaire boodschap	- o Wat roept het bij u op als we spreken over de “missionaire boodschap van barmhartigheid en gerechtigheid”? - o Wat treft u daarin het meest? – inspireert u daarin? - o Kunt u daarin meer van vertellen? Welke (specifieke) ervaringen? - o Wat is naar uw idee daar goed aan? - o Waarom gaat dat goed? - o Wat zou er beter kunnen?
Specifieke activiteiten	- o Welke <i>specifieke activiteiten</i> op het terrein van de diaconie? (of inzoomen op verschillende activiteiten) – (“welke producten?”) - o Welke bijdrage levert u zelf bij deze activiteiten? (“welke prijs?”)

Thema	Aandachtspunten / vragen
	- o Welke bijdrage leveren anderen bij deze activiteiten? (“welke prijs?”) - o Wat wordt daarin door u zelf het meest gewaardeerd? (“welke prestatie?”) - o Wat waardeert u daarin het meest in anderen / degene met wie samenwerkt? (“welke prestatie?”) - o Wat waardeert de doelgroep het meest in uw activiteit? (“welke prestatie?”) - o Vertellen over de ervaringen bij deze activiteiten?
Toekomstgerichtheid	- o Wat zou u willen doen om uw werk nog beter te doen? – toelichten - doorvragen - o Op welke wijze kunnen volgens u deze actoren (intern cq extern) het beste positief beïnvloed worden? – toelichten – doorvragen - o Wat moet er volgens u gebeuren om opeen ideale wijze de “missionaire boodschap van barmhartigheid en gerechtigheid’ in praktijk te brengen? - o Welke positieve ondersteuning kan u daarbij helpen? (bv KCWO) – toelichten - doorvragen

Bijlage 4: Vijf generaties in de Nederlandse samenleving

Bron:

“Levenslooppyschologie” – Nelleke Rögels (2009 – Nelissen) (schematische weergave A.Otten)

Generaties in de Nederlandse samenleving
<i>Vooroorlogse generatie (geboren tussen < 1930)</i> Deze generatie groeide op tijdens de economische crisis en de Tweede Wereldoorlog en maakte de grote werkloosheid mee van de jaren dertig en de nijpende tekorten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze generatie is erg gericht op financiële zekerheid. Soberheid en spaarzaamheid zijn belangrijke kenmerken. Over het algemeen is er sprake van een hoog arbeidsethos en is men erg afkerig van politiek extremisme.
<i>De stille generatie (geboren tussen 1930-1940)</i> Deze generatie groeide op in de jaren vijftig. Het was de periode van de wederopbouw. Hard werken en zuinigheid waren belangrijk. Maar er waren goede kansen op de arbeidsmarkt en door de economische opbloei ware er ook betere onderwijsmogelijkheden. Het hogere opleidingsniveau zorgde ervoor dat men een goede uitgangspositie had op de arbeidsmarkt en in de maatschappij. Deze relatieve welvaart onderdrukte maatschappelijk protest (vandaar de naam). De stille generatie verliet in de jaren negentig massaal vervroegd het arbeidsproces met lucratieve pensioenregelingen. Een grote groep kent het Zwitserleven-gevoel.
<i>De protestgeneratie (geboren 1940 – 1955)</i> Deze generatie vindt haar ontstaan in de geboortegolf na de Tweede Wereldoorlog (de babyboomers) en is dus relatief groot. Ze groeide op in een periode van ontzuiling en ontkerkelijking. De participatie in het hoger onderwijs nam in deze generatie explosief toe. De komst van de televisie bracht informatie en nieuws van over de hele wereld in huis (de strijd om burgerrechten van de Amerikaanse zwarten, de oorlog in Vietnam, het zich bewust worden van de milieuvervuiling). Dit alles leidde tot protesten en vormen van burgerlijke ongehoorzaamheid bij de studenten van toen. De protesten breidden zich uit. Men protesteerde tegen alles wat toebehoorde aan de oudere generatie. Alles moest anders en beter, alles moest kunnen. De tijd leek er rijp voor. Er werd gesproken van een culturele revolutie. Rond 1975 trad er een kentering op ten gevolge van een economische recessie. Maar de protestgeneratie behield meer dan de andere generaties ‘onburgerlijke’ waardeoriëntaties. Nog steeds benadrukt deze generatie waarden als democratisering, politieke betrokkenheid, emancipatie van de vrouw en seksuele emancipatie. Op de protestgeneratie zal een beroep worden gedaan om door te werken na de pensioengerechtigde leeftijd om de kosten van de vergrijzing te kunnen blijven betalen.
<i>De verloren generatie (geboren tussen 1955-1970)</i> De formatieve jaren vielen tijdens de recessie van de eind jaren zeventig en begin jaren tachtig. Dat leidde tot grote jeugdwerkloosheid. De verloren generatie kwam op dat moment niet aan de slag. De generatie is minder recalcitrant dan de protestgeneratie en heeft een nuchtere kijk op de samenleving. Ze heeft inmiddels een inhaalslag gemaakt. Zij hecht waarde aan vrijheid en individualisme. Deze generatie krijgt in de toekomst de zorg voor de babyboomers.
<i>De pragmatische generatie (geboren na 1970)</i> Deze generatie is opgegroeid in de jaren negentig. Ze is pragmatisch en handelt efficiënt, toont weinig ideologische bevlogenheid. Voor de eerste licht afgestudeerden lijken de arbeidskansen uitermate gunstig. Het is nog onduidelijk wat de recessie, die in 2001 inzette voor gevolgen zal hebben voor de jongste generatie. (Becker 1992, 1997 De vijf generaties)

Bijlage 5: Geloofsontwikkeling

Bron:

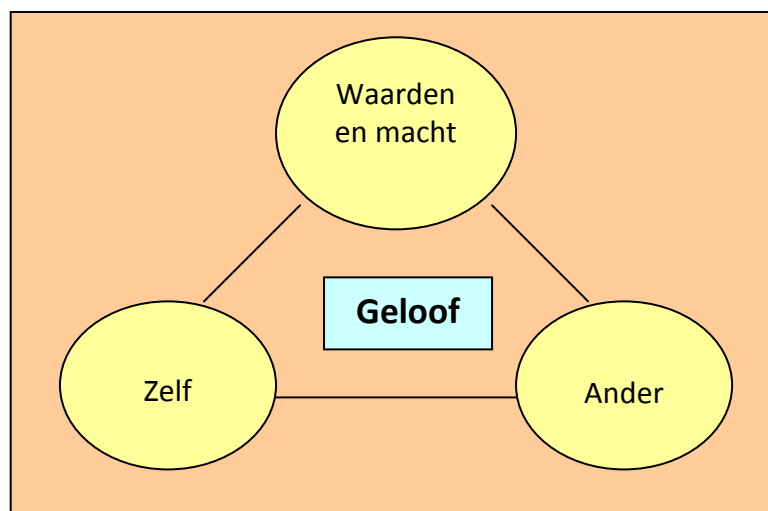
- *“Pastorale diagnostiek – modellen en mogelijkheden”* – Dr.Johan Brouwer (1998-Boekencentrum)

James Fowler ontwikkelde aan de hand van het werk van Piaget, Kohlberg, Erikson en Niebuhr de ‘stadia van geloofsontwikkeling. Het begrip geloof werd afgeleid van de godsdienstfilosofie van Tillich en Smith. Fowler wilde door middel van onderzoek naar de cognitieve aspecten van het geloof, vaststellen hoe mensen zin creëren in het leven.

Geloof is de fundamentele basis voor sociale relaties, persoonlijke identiteit en persoonlijke en culturele zingeving. Geloof is:

- een proces van constitutief kennen
- de basis voor vorming en instandhouding van een omvattend zinkader
- gegenereerd uit de verbondenheid van de mens met centra van transcendentale waarden die zijn/haar ervaringen met de wereld verenigen en
- waarvan het resultaat het toekennen van betekenis aan relaties, contexten, patronen van het dagelijkse leven, verleden en toekomst is

Geloven is dus synoniem aan ‘het creëren van zin’ – het is fundamenteel, universeel en oneindig gevarieerd tussen mensen.

De theorie over geloof concentreert zich volgens Fowler ‘op de manieren waarop mensen op basis van hun fundamentele kern in relatie tot anderen staan en de wereld vorm geven. Hij gebruikt daarbij de inzichten uit de ontwikkelingspsychologie:

- Piaget : de ontwikkeling van het logische vermogen van kinderen vindt plaats volgens een vast patroon
- Kohlberg : de morele ontwikkeling van de mens vindt ook plaats volgens een vast patroon

Het gaat daarbij om patronen van kennis en waardebeoordeling (evaluering), die de basis vormen voor het bewustzijn. De stadia zijn volgens Fowler invariant, opeenvolgend en hiërarchisch. Of ze universeel zijn laat hij open.

Voor het in kaart brengen van geloofsontwikkeling – het ‘luisteren naar het levensverhaal van mensen’ gebruikt hij de volgende thema’s:

Thema	Kenmerken
Symbolisch functioneren	Communicatie door middel van ritueel, taal, metafoor, beeld etc
Wereldbeeld	De samenhangende patronen in de compositie van de ultieme wereld van de persoon
Gezag	Personen of personen op wie het individu zich beroept voor zijn/ haar levensoriëntatie
Sociale kaders	In- of exclusie van anderen in de gemeenschap
Vormen van logica	Beschikbare patronen van argumenten (rationaliteit in het geloof)
Perceptie	Hoe construeert iemand een beeld van de innerlijke motivaties en gevoelens van een ander
Morele oordeelsvorming	Hoe mensen reageren op een moreel dilemma

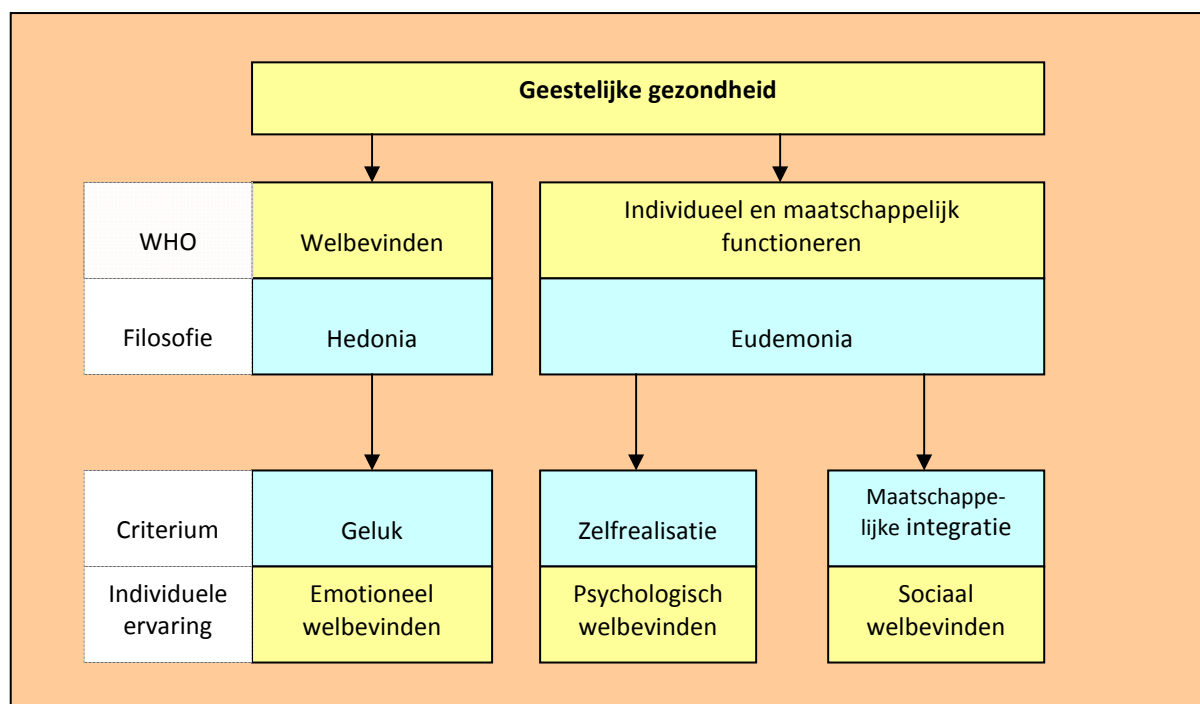
Zes stadia van geloofsontwikkeling (Fowler)

Stadium	Beschrijving
0.Primair geloof	Een rudimentair geloof van vertrouwen in en loyaliteit aan de onmiddellijke omgeving en degenen die het kind met liefde verzorgen
1.Intuïtief – letterlijk geloof (4-7 jaar)	De structuren van de emotionele en perceptionele ordening van ervaring, gevormd in de eerste kinderjaren, krijgen nu, hoewel zeer voorlopig, duidelijker contouren in de eerste bewuste pogingen van het kind tot creëren van zin. Door middel van fantasie en spel krijgt het kind greep op beelden, gevoelens en betekenis.
2.Mythisch-letterlijk geloof (7-11 jaar)	De onderkenning van nieuwe logische vormen stelt het kind in staat tot bewuste interpretatie van ervaring en betekenis. Orde en betrouwbaarheid zijn hier als belangrijkste factoren te noemen. Symbolen, verhalen en mythen worden letterlijk verstaan.
3.Synthetisch-conventioneel geloof (11-17 jaar)	Intense behoefte om harmonieuze relaties met anderen aan te gaan. Deze vormen de fundamentele basis voor zingeving in het leven. Geloven is in dit stadium conventioneel. Dat betekent dat het kind zich voegt naar de normen van de groep waarin het zich bevindt. De eerste mythe van identiteit wordt nu gevormd: God kent ons beter dan wij onszelf kennen
4.Individueel-reflexief geloof (17 jaar en ouder)	Combinatie van een bewuste keuze voor sociale relaties en internalisering van de identiteit. Een herformulering van geloof en waarden vindt plaats en resulteert in een meer expliciet betekenisstelsel. Symbolen en mythen worden kritisch geanalyseerd en ‘vertaald’ in begrijpelijke formuleringen.
5.Conjunctief geloof (2 ^e naïviteit)	De paradoxen uit het vorige stadium worden opnieuw verenigd met symbolen die een diepere betekenis dragen. Er is bewustwording van spanningen in het zelf en paradoxen in de aard van de waarheid. Geloof is receptief. Er is bereidheid tot (ver) wachten. De mens wil bewust deel zijn van een omvattend geheel en groeit naar een open verhouding met het Mysterie
6.Universaliserend geloof	De mens voelt zich in harmonie met de bedoeling van een transcendentiaal perspectief. Men ervaart een decentralisering van het ‘zelf’ als het fundamentele uitgangspunt voor de actieve omgang met en vormgeving aan de concrete wereld. De mens zet zich van daaruit radicaal in voor de verwerkelijking van universele liefde en gerechtigheid

Bijlage 6: Componenten van geestelijke gezondheid (psychologie van de levenskunst)

Bron :

“Psychologie van de levenskunst” – Gerben Westerhof/ Ernst Bohlmeijer (2010 – Boom)

Bijlage 7: Dimensies van psychologisch welbevinden (Ryff)

Bron :

“Psychologie van de levenskunst” – Gerben Westerhof/ Ernst Bohlmeijer (2010 – Boom)

Zes dimensies van psychologisch welbevinden (Ryff)
Doelgerichtheid Plannen en doelen hebben; gevoel van richting in het leven; ervaring van zinvolheid in heden en verleden; het hebben van een geloof dat het leven ergens naartoe gaat
Persoonlijke groei Gevoel van voortgaande ontwikkeling; perceptie van de eigen persoon als groeiend en zich ontwikkelend; openheid voor nieuwe ervaringen; gevoel van realisatie van de eigen mogelijkheden; verandering in de richting van meer zelfkennis en effectiviteit
Autonomie Zelfbepaling en onafhankelijkheid; weerstand tegen sociale druk om op een bepaalde manier te denken en zich te gedragen; gedragsregulatie van binnenuit; zelfbeoordeling aan de hand van persoonlijke maatstaven
Omgevingsbeheersing Gevoel van beheersing en competentie bij het omgaan met de eisen die de omgeving stelt; controle over een complex geheel van activiteiten; effectief gebruik van mogelijkheden die zich voordoen; kiezen en creëren van contexten die passen bij persoonlijke behoeftes en waarden
Zelfacceptatie Positieve attitude ten opzichte van zichzelf; herkenning en acceptatie van verschillende kanten van de eigen persoon, inclusief positieve en negatieve eigenschappen; positief gevoel over het verleden en het verloop van het eigen leven
Positieve relaties Warme vertrouwensvolle relaties met anderen; bezig zijn met het welzijn van anderen; capaciteiten voor empathie, affectie en intimiteit; begrip voor geven en nemen in menselijke relaties

Bijlage 8: Dimensies van sociaal welbevinden (Keyes)

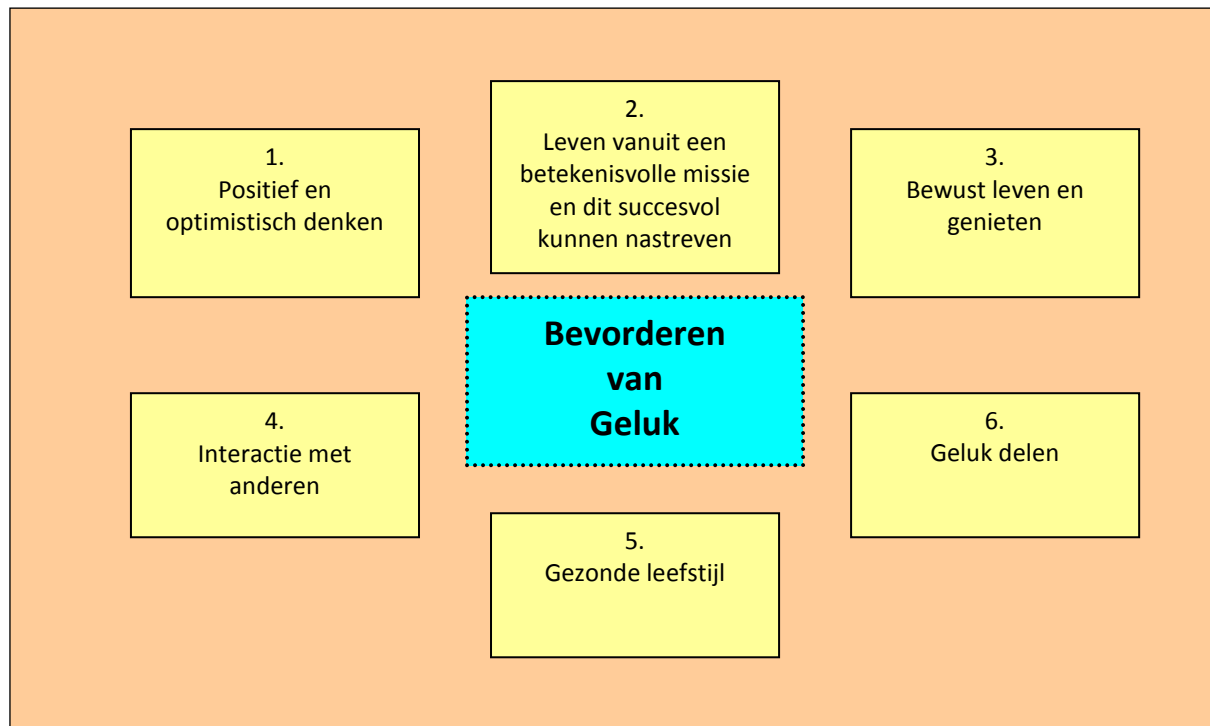
Bron :

“Psychologie van de levenskunst” – Gerben Westerhof/ Ernst Bohlmeijer (2010 – Boom)

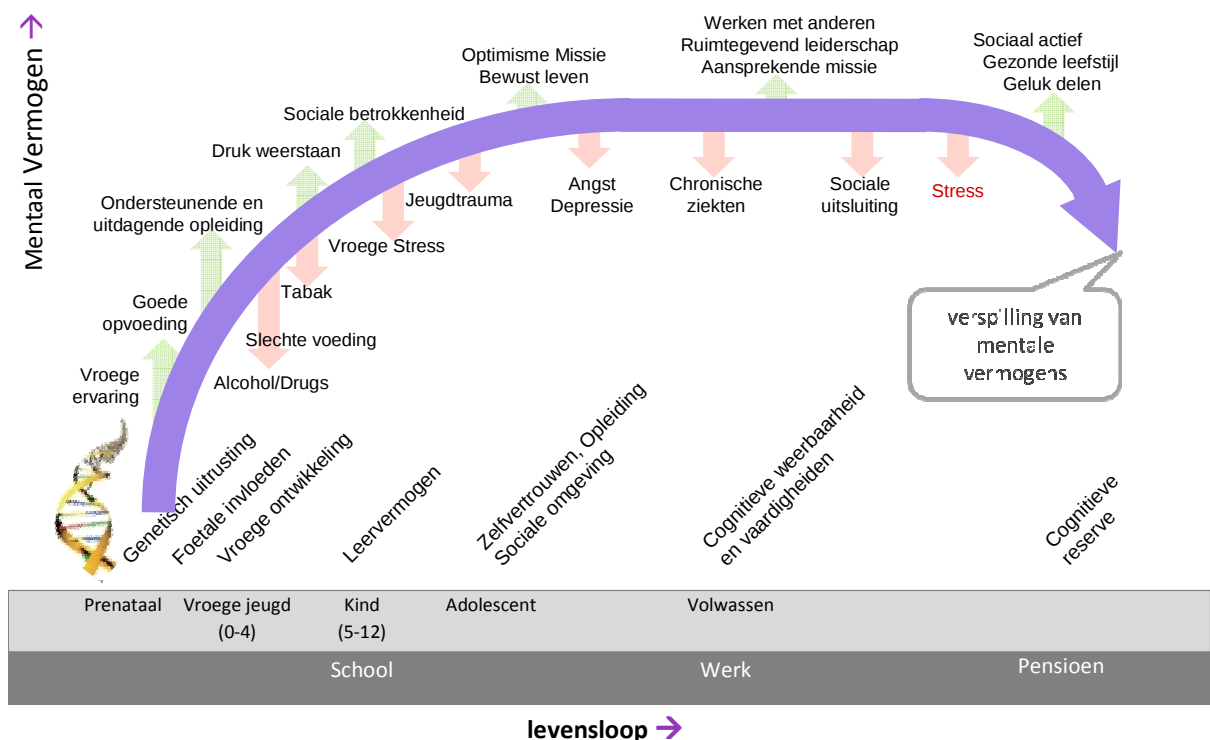
Vijf dimensies van sociaal welbevinden (Keyes)
Sociale acceptatie Positieve houdingen ten opzichte van mensen; anderen erkennen en in het algemeen mensen accepteren, ondanks hun soms moeilijke en lastige gedrag.
Sociale actualisatie Ervoor zorgen en geloven dat de maatschappij zich op een positieve manier ontwikkelt; geloven dat de maatschappij de mogelijkheid heeft positief te groeien; geloven dat de maatschappij mogelijkheden realiseert
Sociale contributie Het gevoel hebben dat je iets waardevols te geven hebt aan de maatschappij; denken dat dagelijkse activiteiten worden gewaardeerd in de gemeenschap
Sociale coherentie Een sociale wereld zien die te begrijpen is, logisch en voorspelbaar; zorgen voor en geïnteresseerd zijn in de samenleving en omgeving
Sociale integratie Je een deel voelen van een gemeenschap; geloven dat je behoort bij, wordt ondersteund door en dingen deelt met de gemeenschap

Bijlage 9: Geluk en gezondheidsmanagement

J.A.Walburg – Trimbosinstituut – (ZIN bijeenkomst Utrecht – 10-03-2011)

Gezondheidsmanagement

Bijlage 10: Persoonlijke zingeving als 'betekenis van het leven' en 'richting in het leven'

Bron :

"Psychologie van de levenskunst" – Gerben Westerhof/ Ernst Bohlmeijer (2010 – Boom)

Zingeving – 'betekenis van het leven' (Westerhof en Kuin, 2008)
Kader of perspectief Het vermogen om het leven in een bepaald perspectief te zien en om een reeks van levensdoelen daaraan te ontleen. Het kader om het leven te begrijpen.
Begrijpelijkheid De beleving van de innerlijke structuur. De prikkels die voortvloeien uit iemands interne en externe omgeving, die in de loop van het leven gestructureerd, voorspelbaar en verklaarbaar zijn.
Cognitieve component De cognitieve component heeft te maken met het begrijpen van iemands ervaringen in het leven. Ieder individu construeert een geloofstelsel - een kijk op de wereld
Behoeftes aan waarde Deze behoefte aan waarde verwijst naar de motivatie van mensen om te ervaren dat iemands acties terecht, goed en verantwoord zijn. Het gaat er om het eigen leven zodanig te verantwoorden dat dit voor personen uit een gedeelde cultuur acceptabel is.
Behoeftes aan eigenwaarde Iemand voelt zich waardig en waardeert de eigen persoon als positief.
Coherentie (samenhang) Coherentie verwijst naar een gevoel van orde en reden van bestaan en een gevoel van persoonlijke identiteit. Belangrijk is dat een zingevingskader niet te coherent moet zijn, maar ook een zekere complexiteit en flexibiliteit moet kennen.
Betekenis Betekenis in het leven bestaat uit wat een leven betekent - mensen ervaren in het leven wanneer hun leven zinvolle of een begrijpelijke informatie of boodschap overbrengt

Zingeving – ‘Richting in het leven’ (Westerhof en Kuin, 2008)
Motivatie De motivatie verwijst naar een individueel en persoonlijk geconstrueerd waardesysteem. Waarden zijn essentiële gidsen voor het leven, dicteren de doelen die we nastreven en hoe we ons leven leiden.
Doel van het leven De ontologische betekenis van het leven vanuit het oogpunt van het individueel ervaren
Doel Het hebben van levensdoelen, een gevoel van richting uit het verleden, in het heden en naar een toekomst. De zin verwijst naar de activiteiten van het belangrijkste streven en doel van het leven
Beoogde doelen Van vitaal belang is de beoogde doelen te interpreteren in relatie tot de toekomst of mogelijkheden. Het is niet nodig dat de beoogde doelen altijd worden gerealiseerd of bereikt. (‘Het hebben van doelen wordt wel eens belangrijker gevonden dan het bereiken ervan!’)
Zinvolheid Het gevoel dat uitdagingen, de moeite waard zijn om daarin te investeren en betrokken te zijn (in de loop van het leven door de interne en externe omgeving opgedaan)
Persoonlijk streven De karakteristiek persoonlijk doelen die individuen proberen te bereiken door middel van hun dagelijks gedrag
Persoonlijke projecten Een uitgebreide set van persoonlijk relevante acties passend binnen het volledige spectrum van menselijke zorgen en bezigheden
Gangbare bezorgdheid De latente strategie van een organisme tussen twee tijdstippen van betrokkenheid bij het streven naar een bepaald doel om het ‘doel te bereiken’ of ‘het doel los te laten’
Werkzaamheid Mensen hebben het nodig om te geloven dat ze enige controle over gebeurtenissen hebben. Het weet daarvan hebben, betekent dat je tot iets in staat bent en maakt sterk. Een zinvol leven is meer dan het hebben van waarden en doelen. Het is ook nodig het gevoel te hebben deze doelen te kunnen bereiken en waarden te realiseren
Beheersbaarheid Het gevoel dat de middelen beschikbaar zijn om de eisen die gesteld worden te kunnen inzetten
Kiezen / verantwoordelijkheid Het leven kunnen beheersen door het maken van keuzes binnen eigen verantwoordelijkheid en daarmee het leven te kunnen sturen

Bijlage 11: Hoe ziet Nederland eruit?

Bron : “De Nederlandse Consumententypes” –
Cendris (2008 www.hoezietnederlandereruit.nl)

Toelichting:

“Cendris kent iedereen. Wij weten wat zich achter iedere huisdeur afspeelt: hoeveel mensen er wonen, hoe oud ze zijn, wat ze doen in hun vrije tijd en waar ze op vakantie gaan. Wij weten wat ze lezen en waar men naar kijkt op televisie. Wij weten waar ze naar luisteren op de radio, of ze een computer hebben en waar ze die voor gebruiken. Belangrijke informatie voor het vinden van nieuwe klanten, het bepalen van uw marktpotentieel of het segmenteren van uw huidige klanten. Cendris helpt u daarbij. Cendris weet uw klanten te bereiken.”

De Nederlandse Consumententypes			
Type	Labelkenmerk	Beschrijving	citaat
1	<i>Volop in beweging</i> Intellectuele doorgroeiers	Hoogopgeleiden tussen 35 en 60 jaar. Welstandige, sportieve en DINKies, wonend in het centrum van grote steden. Interesse in kunst en cultuur, koken en woning-inrichting. Hun vrije tijd besteden ze divers; cafés, concerten en musea worden regelmatig bezocht. Ook lezen ze graag literaire romans.	<i>‘Haal jij de kaartjes dan reserveer ik het eten’</i>
2.	<i>Vrijheid blijheid</i> Hoogopgeleide singles en studenten	Studenten en alleenstaanden tot 35 jaar die (nog) niet veel te besteden hebben. Wonend in een huurwoning in (grote) steden. Houden van muziek, film en uitgaan. Internet wordt gebruikt voor het zoeken naar vacatures, chatten en netwerken. Tijdens hun vakanties aanbidden ze de zon op de camping of maken ze een rondreis.	<i>‘Dan bli we ff als we er zijn’</i>
3.	<i>Uit alle windstreken</i> Multiculturele binnenstadbewoners	Multiculturele alleenstaanden tussen 35 en 54 jaar. Wonend in een huurwoning in zeer stedelijk gebied. Ze hebben een laag bestedingsbedrag, doen hun inkopen in de goedkopere winkels en toko’s. In hun vrije tijd kijken ze graag films. Ze volgen de actualiteit middels het lezen van dagbladen en spelen mee met loterijen.	<i>‘Wat we overhouden gaat naar de familie’</i>
4.	<i>Met hart en ziel</i> Betrokken senioren	Alleenstaande van 60 jaar of ouder vaak met kleinkinderen. Wonend in goedkope huurwoningen, service flats of bejaardenwoningen. Ze genieten van hun kleine pensioen of werken om andere redenen niet. Ze houden van spelletjes en quizen, handwerken, kerkbezoek en kruiswoordraadsels. Ze beproeven hun geluk in kansspelen en loterijen.	<i>‘Ik doe al 40 jaar op dinsdag de buitenboel’</i>
5.	<i>Jong van geest</i> Ondernemende ouderen	Ondernemende paren en alleenstaanden van 60 jaar of ouder. Wonend in een flat/appartement. Zijn met pensioen of werken om andere redenen niet. Ze hebben verschillende interesses, zoals kunst, cultuur, natuur en antiek. In hun vrije tijd zijn ze actief in de kerk en doen ze aan bridge, puzzelen en vrijwilligerswerk.	<i>‘Wij maken ieder jaar een paar culturele stedentrips’</i>

De Nederlandse Consumententypes			
Type	Labelkenmerk	Beschrijving	citaat
6.	<i>Recht voor zijn raap</i> Eerlijke buurtbewoners	Huishouden met een modaal inkomen. De kostwinner is tussen 35-54 jaar. Wonen in rijtjeshuizen in (klein) steden, vaak een huurhuis. Doen veel aan chatten en gamen. Ze zijn prijsbewust en postordergevoelig. Ze kijken graag naar soaps, reality TV en zijn geïnteresseerd in erotiek en kansspelen.	<i>‘Niks boven een potje bier en een lekker balletje’</i>
7.	<i>Oost west, thuis best</i> Gesettelde streekgezinnen	Grote gezinnen met oudere thuis- of uitwonende kinderen. Kostwinner is tussen 45 en 69 jaar. Wonend in een vrijstaand huis of boerderij in (hele) kleine dorpen. Ze houden van tuinieren en klussen. Zijn gelovig en doneren veel aan organisaties gericht op missie / zending en gezondheid. Ze lezen regionale kranten en luisteren regionale radiozenders.	<i>‘Opgebrand daar door wie hier nich aan’</i>
8.	<i>Samen uit, samen thuis</i> Provinciale gezinnen met kinderen	Tweeverdieners tussen de 30 en 54 jaar met kinderen en huisdier, wonend in een koopwoning in landelijk gelegen (kleine) dorpen. Ze hebben een gemiddeld tot hoog bestedingsbedrag. In hun vrije tijd doen ze veel aan sport, houden van tuinieren, klussen en rijden motor. In de vakantie blijven ze in de Benelux.	<i>‘Als de kids het maar naar hun zin hebben’</i>
9.	<i>Bezige bij</i> Sociaal middelbaar gezin	Modale gezinnen met thuis- of uitwonende kinderen. De kostwinner is tussen de 45 en 74 jaar. Ze wonen in een koopwoning in weinig tot matig stedelijk gebied, in een 2-onder-1-kap-, hoek- of rijtjeshuis. Ze gaan naar de kerk en doen aan vrijwilligerswerk. Doneren aan organisaties gericht op missie/ zending, gezondheid, rampen en andere goede doelen.	<i>‘We helpen elkaar hier graag een handje’</i>
10.	<i>De wind in de zeilen</i> Welgestelde gezinnen en emptynesters	Zeer welgestelde gezinnen met oudere of uitwonende kinderen. Wonen in een koophuis, vaak een vrijstaande huis of 2-onder-1-kap. Kostwinner is tussen 45 en 69 jaar. In hun vrije tijd doen ze aan tennis en golf en gaan ze op wintersport. Verder houden ze zich bezig met beleggen en zijn ze geïnteresseerd in cultuur, kunst en wijnen.	<i>‘Wij golfen, onze vrienden spelen polo’</i>
11.	<i>Race naar de top</i> Modern welstandig gezin met kids	Fulltime werkende tweeverdieners, vaak met jonge kinderen. Ze hebben een hoog inkomen en wonen veelal in een koopwoning in een dorp(je) dichtbij de stad. Ze zijn geïnteresseerd in woninginrichting, koken en beleggen. Ze zijn zeer actief op internet en bezitten de modernste elektronica.	<i>‘Zullen we een date maken voor een borrel op de boot’</i>

Bijlage 12 : Levensvragen in de hulpvraag

Bron:

- “Levensvragen in de hulpvraag” – een werkboek voor hulpverleners en pastores – Henri Rijksen / Annelies van Heijst (1999 – Damon)

Levensvragen
<i>Existentiële levensvragen (over het bestaan)</i> De hoofdvraag is: WIE BEN IK EIGENLIJK? ▪ Hoe wil ik zijn? ▪ Wie kan ik zijn, met mijn mogelijkheden en beperkingen? ▪ Wie zijn mijn voorbeelden? ▪ Tegen wie heb ik me altijd afgezet? – en wat zegt dat over mij?
<i>Rationele levensvragen (over relaties)</i> De hoofdvraag is: HOE KIK IK EIGENLIJK TEGEN ANDERE MENSEN AAN? ▪ Wat betekenen intieme relaties voor mij? ▪ Hecht ik aan vriendschap? ▪ Verkeer ik graag tussen de mensen of ben ik liever alleen? ▪ Doe ik er moeite voor om aardig gevonden te worden? ▪ Wie zijn in mijn leven de belangrijkste mensen? ▪ Krijg ik echt contact met anderen, of voel ik me ten diepste altijd eenzaam?
<i>Temporele levensvragen (over de tijd)</i> De hoofdvraag is: HOE KIK IK UITEINDELIJK TEGEN DE TIJD AAN? ▪ Hoeveel tijd van leven zou ik hebben? ▪ Als ik morgen sterf, heb ik dan iets van mijn leven gemaakt? ▪ Hoe kan ik vrede krijgen met de dood van mijn zo jong gestorven liefde? (moeder, kind, broer, partner, beste vriend, collega) ▪ Waar komt mijn tijd van leven vandaan? ▪ Sommige mensen worden prachtig oud, anderen verbitteren, hoe komt dat? ▪ Hoe ga ik om met mijn ouder wordende lichaam? ▪ Leef ik in het verleden, ben ik alsmaar bezig met de toekomst, of leef ik in het hier en nu?
<i>Ecologische-biologische levensvragen (over de natuur)</i> De hoofdvraag is: HOE KIK IK UITEINDELIJK TEGEN DE NATUUR AAN? ▪ Wat betekent de natuur voor mij? ▪ Sta ik er dichtbij of ver vanaf? ▪ Moet ik bepaalde natuurlijke grenzen respecteren? ▪ Zijn mensen echt kwalitatief hoger ontwikkeld dan dieren, of is het een gradueel verschil?
<i>Levensvragen over het menselijk handelen</i> De hoofdvraag is: WAT VIND IK BELANGRIJK ALS HET GAAT OVER HET HANDELEN VAN MENSEN? ▪ Hoe is het mogelijk dat iemand zo attent en aardig is? ▪ Hoe kan iemand een ander dat aandoen? ▪ Waarom slagen we er als mensengemeenschap niet in de honger uit te roeien? ▪ Waar komt zinloos geweld toch vandaan?
<i>Levensvraag over eindigheid en beperktheid (over lijden en dood)</i> De hoofdvraag is: WAT VINDT IK UITEINDELIJK VAN EINDIGHEID EN BEPERKTHEID, VAN LIJDEN EN DOOD? ▪ Zie ik de dood als de natuurlijke begrenzing van het leven, of als iets dat eigenlijk niet zou moeten bestaan? ▪ Welke betekenis geef ik aan verdriet en pijn, die mij overkomt? ▪ Hoe kik ik aan tegen ellende die andere mensen overkomt? ▪ Ben ik iemand die op de loop gaat voor narigheid? ▪ Ziek ik als het tegenzit, de goede kant van het leven, of ben ik niet zo optimistisch?

Bijlage 13: De acht stadia in de menselijke levensloop

Bron:

- *“Levensloopspsychologie”* – Nelleke Rögels (2009 – Nelissen)
- *“Pastorale diagnostiek – modellen en mogelijkheden”* – Dr.Johan Brouwer (1998-Boekencentrum)

Fase	Psychosociale crises	Belangrijkste Ontwikkelingstaken (Havighurst)	Psychosociale kwaliteiten	Psycho-sociale crises i.r.t. theologische thema's (Niemi)
1	vertrouwen versus wantrouwen	Leren lopen, vast eten gebruiken, praten, zindelijk worden (0-1 jaar)	Nemen en geven	<i>Vertrouwen</i> (basaal vertrouwen vs wantrouwen- hoop – voorzienigheid): het basisgevoel waarmee men in het leven staat vormt de basis voor de hoop, die op zijn beurt het vertrouwen In Gods zorg versterkt.
2	Autonomie versus schaamte, twijfel	Begrippen en taal leren gebruiken in de sociale realiteit (1-3 jaar)	Vasthouden en loslaten	<i>Dankbaarheid</i> (autonomie vs schaamte – wilskracht – dankbaarheid): het gaat om de mogelijkheid te kunnen geven en ontvangen en veronderstelt dus een gezond gevoel van eigenwaarde. Naar God toe vertaalt dit zich in de ervaring van genade of dankbaarheid.
3	Initiatief versus schuld	Rijp zijn om te leren lezen (3-6)	Iets 'maken' en 'namaken'	<i>Schuld en vergeving</i> (initiatief vs.schuldgevoel – doelgerichtheid – bekering): is er sprake van echte schuld of geperverteerde schuldgevoelens? Kan verantwoordelijkheid genomen worden en is verandering een mogelijkheid?
4	Constructiviteit, vlijt versus minder-waardigheid	Fysieke vaardigheden ontwikkelen om te spelen. Leren samenspelen met leeftijdgenoten. Leren de juiste mannelijke en vrouwelijke sekserol te gebruiken. Leren lezen, leren schrijven en rekenen (6-12 jaar)	Iets construeren	<i>Zin en betekenis</i> (vlijt en inspanning vs. minderwaardigheid – bekwaamheid – roeping): hier gaat het om het zoeken naar de eigen levensbestemming. In het proces van het zoeken naar zin vertoont de persoon vlijt en heeft men vertrouwen in eigen kunnen
5	Identiteit versus identiteits-verwarring	Het aangaan van relaties met leeftijdgenoten van beide seksen. Onafhankelijk worden van ouders (12-22 jaar)	Zichzelf zijn (in groepen)	<i>Overgave</i> (identiteit vs identiteitsverwarring – trouw – geloof): is de grondhouding tegenover het leven bevestigend of ontkennend? Kan deze mens zijn/haar hart verpanden en indien wel, waaraan dan? Is deze persoon in staat zichzelf te bevestigen en trouw te blijven aan wat hij/zij gelooft?
6	Intimiteit versus isolement	Een partner uitzoeken, leren leven met vaste partner, een gezin beginnen en kinderen opvoeden, een huishouden runnen, een beroep uitoefenen. Burgerlijke verantwoordelijkheid op zich nemen en een verwante sociale groep vinden (22-34 jaar)	Zichzelf verliezen en vinden in een ander	<i>Gemeenschap</i> (intimiteit vs isolement – liefde – gemeenschap): hier speelt de vraag of iemand zich geïntegreerd of vervreemd voelt in de wereld. Belangrijk is het vermogen lief te hebben en zich aan een gemeenschap te binden.

Fase	Psychosociale crises	Belangrijkste Ontwikkelingstaken (Havighurst)	Psychosociale kwaliteiten	Psycho-sociale crises i.r.t. theologische thema's (Niemi)
7	Generativiteit versus stagnatie	Begeleiden van opgroeiende pubers, het verwerven volwassen sociale en burgerlijke verantwoordelijkheid, een bevredigende loopbaan opbouwen, aanpassen aan ouder wordende ouders, accepteren en aanpassen aan fysieke veranderingen (34-65 jaar)	Verwekken en zorg dragen voor het behoud van de mensheid	<i>Zorg</i> (generativiteit vs stagnatie – zorgzaamheid – roeping): staat iemand scheppend in het leven? Heeft iemand zorg voor het leven en voelt men zich op een gezonde wijze verantwoordelijk.
8	Ego-integriteit versus wanhoop	Aanpassen aan vermindering van fysieke kracht, aan pensionering en vermindert inkomen, aan de dood van de partner, aan nieuwe sociale rollen (65 jaar e.o.)	Zijn, geleefd hebben en aanvaarden niet meer te zullen zijn	<i>Het besef van het Heilige</i> (ik-integriteit vs wanhoop – wijsheid – het besef van het Heilige): dit thema loopt door alle fasen heen. Hier zijn ervaringen als ontzag en begrensdheid relevant.

Erikson: de acht stadia in de menselijke levensloop (vrij naar Verhofstadt-Deneve e.a. 1995 en Breeuwsma, 1994) en Brouwer (1998)